

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ім. І. Ф. КУРАСА**

МАЦІЄВСЬКИЙ ЮРІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК321(477)“1991/2014”

**У ПАСТЦІ ГІБРИДНОСТІ:
ЗИГЗАГИ ТРАНСФОРМАЦІЙ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ
В УКРАЇНІ (1991–2014)**

23.00.02 – політичні інститути та процеси

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора політичних наук

Київ – 2016

Дисертацією є монографія.

Робота виконана у Національному університеті «Острозька академія» Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор політичних наук, професор,
Якушик Валентин Михайлович,
професор кафедри політології Національного
університету «Києво-Могилянська академія»

Офіційні опоненти: доктор політичних наук, професор,
Кармазіна Марія Степанівна,
завідувач відділу соціально-політичної історії
Інституту політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

доктор політичних наук, професор,
Новакова Олена Вікторівна,
професор кафедри політичних наук
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова

доктор політичних наук, професор,
Романюк Анатолій Семенович,
професор кафедри політології
Львівського національного університету
імені Івана Франка

Захист відбудеться 4 жовтня 2016 року о 14 годині години на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.181.01 Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України за адресою: 01011, м. Київ, вул. Кутузова, 8, к. 202.

З монографією можна ознайомитися у Науковій бібліотеці Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України за адресою: 01011, м. Київ, вул. Кутузова, 8, к. 218.

Автореферат розісланий 31 серпня 2016 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
доктор історичних наук, професор

Т. А. Бевз

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Траєкторія змін політичного режиму в Україні вимагає вивчення щонайменше з п'яти причин. По-перше, потребують перегляду усталені пояснення щодо сутності, напряму і рушійних чинників трансформацій, що тривають в Україні від здобуття незалежності. Зокрема, домінуючі у 1990-х та на поч. 2000-х років «транзитологічні» теорії, чи традиційні інституційні, чи навіть інволюційні, не пояснюють, чому, попри часті зміни людей при владі, політичний режим, як і базові засади функціонування суспільства, залишаються незмінними або змінюються дуже повільно.

По-друге, альтернативні пояснення (неолиберальські і неоінституційні), які наголошують не на русі до демократії чи авторитаризму, а на репродукції режимів і стратегіях виживання політичних гравців, потребують уточнення і перевірки. З огляду на це, політичні зміни в Україні тут розглядаються крізь призму «гібридизації». Іншими словами, важливо з'ясувати, чому впродовж майже чверті століття Україна не змогла трансформуватися ані в демократію, ані в авторитаризм, а застигла у напівреформованому стані.

По-третє, пряма постановка питання про те, скільки разів з часу проголошення незалежності в країні змінювався політичний режим і який тип режиму сформувався в Україні, заслуговує на вивчення і увагу.

По-четверте, траєкторія політичних змін в Україні відрізняється не лише від країн Центральної та Східної Європи, а й від більшості пострадянських держав. У цьому сенсі Україна не подібна не тільки до Росії чи Білорусі, які скотилися до авторитаризму, а й до Грузії та Молдови, які досягли більших успіхів на шляху реформ.

Насамкінець, якщо демократичний транзит у країнах Балтії і більшості країн Східної Європи закінчився, то ключовим питанням залишається те, чи зможе Україна стати ліберальною демократією, чи, як і раніше, залишатиметься «гібридним режимом», чи, може, повернеться до авторитаризму. У світлі драматичних подій кінця 2013 і 2014 рр. ці питання викликають не лише академічний інтерес, а й мають безпосередній вплив на політичну практику в Україні.

Стан дослідження проблеми. Термін «гібридний» з'явився в літературі ще у середині 1990-х рр. (Л. Даймонд, Т. Карл, Д. Кольєр), проте лише після критики Т. Карозерса гібридні режими почали розглядатися як окремий тип режиму. З початку 2000-х уся «парадигма транзиту» була поставлена під сумнів, а вивчення гібридних режимів зайняло чільне місце у порівняльній політології (А. Кассані, С. Левітські і Л. Вей, Л. Морліно, М. Оттавей, М. Ховард і Г. Росслер, Г. Хейл, А. Шедлер). Так вчені виявили, що найбільш типовим у період з 1945 до 1998 року був перехід не від авторитаризму до демократії, а від авторитаризму до напівдемократії (Й. Лінде, М. Макфол, Г. Рєйх).

Збільшення кількості досліджень не призвело, однак, до вироблення спільного погляду на походження, динаміку чи здатність до виживання гібридних режимів. До сьогодні тривають дискусії щодо сутнісних ознак гібридного режиму, за якими можна визначити їхню кількість (М. Богаардс, М. Вігел, Г. Зінікер, Й. Екман, Л. Морліно). Одні дослідники розглядають гібридні режими як неповноцінну демократію (В. Меркель), інші бачать їх як неповний, окремих прояв чи підтип авторитаризму (Дж. Ганді, Б. Буено де Мескіта, С. Левітські і Л. Вей А. Шедлер, Г. Хейл), а ще інші вважають їх окремим типом режиму (А. Кассані, Л. Морліно).

У цьому дослідженні поняття «гібридний» використано у значенні окремого типу режиму. Проте на відміну від пояснень, у яких визнається перевага авторитарних складових над демократичними, автор наголошує на перевазі неформальних інститутів над формальними. Гібридність тут означає, що формальні інститути є лише фасадом для неформальних інститутів і практик, а гібридизація – процес витіснення, псування формальних інститутів неформальними.

Хоча поява гібридних режимів пояснюється або розпадом авторитаризму, або побічними наслідками демократизації, вчені визнають, що гібридні режими були й до початку третьої хвилі демократизації (Л. Даймонд, М. Оттавей). Щодо функціонування режимів, то основні питання стосуються того, що визначає гібридність – демократичний фасад чи особлива динаміка? Як це впливає на забезпечення легітимності? Якою тут є роль виборів? Чому неформальні інститути і практики часто визначають поведінку головних гравців? Ці та суміжні питання є важливими у контексті України, тому вони будуть у полі зору в цій роботі.

Стосовно виживання режимів, то суперечки тривають з приводу того, що визначає стабільність – інституційна основа чи дії гравців? Спочатку вважалося, що гібридні режими нестабільні. Причини шукали у несумісності демократичних і авторитарних рис (С. Хантінгтон), зокрема виборів (Й. Екман), а також у можливості розколу оточення (С. Левітські і Л. Вей, А. Шедлер, Г. Хейл, С. Раднітз, Г. Робертсон). Нові порівняльні дослідження показують, що лише менша частина гібридних режимів змінюється чи у напрямі демократії, чи авторитаризму, а більшість залишаються без змін (Дж. Ганді, Е. Люст-Окар, Б. Магалоні, Л. Морліно). Демократичний фасад сприяє виживанню, а вибори – легітимації режиму (А. Шедлер). Так відбувається відтворення режиму, а не його зміна.

Вивчення лише структур чи акторів без врахування інституційної основи гібридних режимів не дає однозначної відповіді на питання про їхні шанси демократизуватися. Так у дискусії про роль структурних чинників (Л. Вей) та «агентів змін» (В. Банс і Ш. Вульчік) у «кольорових революціях» вчені зійшлися на тому, що потрібно враховувати обидві

групи чинників. Щодо ролі агентів, то, крім звичного аналізу взаємодії між владою і опозицією, «кольорові революції» актуалізували вивчення мас (В. Авйотській В. Банс і Ш. Вульчік, О'Бічейн і А. Полесе, Е. Вілсон, Н. Копсі, Т. Кузьо, А. Колодій, О. Онух) і зовнішніх гравців (Т. Амброзіо, А. Аслунд і М. Макфол, Л. Мітчел, І. Солоненко, Я. Толстрап).

Результати «кольорових революцій» свідчать, що зміна самих лише гравців (політичних еліт і бізнес-груп) не означає, що гібридні режими починають рухатися до демократії. В Україні (і не тільки) існує переконання, що зміна людей при владі шляхом виборів чи революції має сприяти демократизації. Проблема тут у тому, що режим, і це не лише в Україні, часто асоціюється з людьми (В. Гельман, А. Колодій, Ф. Рудич, А. Циганков, О. Фісун). Звідси зміна правлячої групи – це вказівка на зміну режиму. За цією логікою режим в Україні змінювався мінімум двічі (у 2004 і 2014 рр.), а максимум чотири рази: у 1991, 2004, 2010 і 2014 рр. Неврахування інституційної основи посткомуністичних режимів часто спричиняло передчасні висновки про їхню зміну чи демократизацію. Тим часом вчені встановили, що режим змінюється тоді, коли нові гравці визнають нові правила гри (Р. Макрідіс, Г. О'Доннел і Ф. Шміттер, Р. Фішман, А. Пшеворський). Визнання гравцями формальних правил може вести як до демократизації, так і до авторитаризму. А невизнання ними формальних правил, як і визнання неформальних, має наслідком гібридизацію режиму (Дж. Мунк, С.-Е. Скаанінг).

Початкове питання про зв'язок між формальними і неформальними інститутами (Г. Хелмке і С. Левітські) у гібридних режимах згодом було скориговано до того, чому неформальні інститути часто псують формальні (В. Гельман, В. Меркель, Х.-Й. Лаут). У випадку України нас, зокрема, цікавить, чому корупція, клієнтелізм і непотизм витісняють конституціоналізм і верховенство права, а еліти «грають не за правилами», а з правилами. В останні роки вчені здійснили значний поступ у вивченні цих питань (Г. Мейер, К. Ціммер, О. Фісун). Клієнтелізм, напевно, є найбільш вивченим різновидом неформальних інститутів у політиці (Х. Ауеро, Ф. Кіфер, Г. Кітчельт і С. Вілкінсон, Г. Хемке і С. Левітські, В. Муно). Однак особливості клієнтелізму, як і інших неформальних інститутів, ще не отримали систематичного вивчення в українському контексті. Якщо неформальні інститути й потрапляли до уваги вчених, то переважно у таких сферах, як вибори (С. Бірч), регіональна політика (К. Матцузато) та корупція (К. Дарден, П. Д'Анієрі, Т. Кузьо, М. Рябчук). Звідси, вивчення взаємовпливу неформальних інститутів та політичних гравців дозволяє повному підійти до пояснення динаміки політичного режиму в Україні після здобуття незалежності.

Щодо вектора трансформацій політичного режиму, то в Україні сформувалося два погляди на це питання. З одного боку, існує думка, що політичні зміни, хоч і з затримками, але відбуваються у напрямі демократії

(В. Бортніков, А. Гальчинський, О. Гарань, В. Горбатенко, А. Колодій, О. Новакова, Ф. Рудич, О. Романюк, Р. Павленко). З іншого боку, зміни людей без зміни визначальних «правил гри» пояснюють інверсійною логікою посткомуністичних трансформацій (Є. Головаха, С. Лінецький, О. Фісун, О. Крисенко, В. Полохало), яка рух до демократії ставить під великий сумнів.

Ця робота доповнює останній підхід, пропонуючи модель сповзання України в інституційну пастку. Незважаючи на те, що політичний ландшафт України різко змінювався у 2005, 2010 і 2014 роках, окремих досліджень впливу неформальних інститутів на поведінку гравців та причин збереження гібридного характеру режиму упродовж усіх цих років фактично не було. Однак є достатньо робіт, які фокусуються на суміжних питаннях, таких як, наприклад, джерела змагальності режиму в період президентства Л. Кучми (Л. Вей), циклічності чи хвилеподібному характері змін на пострадянському просторі (Г. Хейл) і Україні (Т. Кузьо), чи інституційному дизайні України у порівняльній перспективі (П. Д'Анієрі, К. Вольчук, Б. Гарасимів). Праці українських вчених (О. Бабкіної, А. Колодій, О. Фісуна, М. Кармазіної, Ф. Рудича, Г. Зеленько, О. Крисенка) проливають світло на природу владних взаємодій в Україні у різний період.

Здійснений огляд свідчить, що найбільш уживані в літературі поняття – «сіра зона» (Т. Карозерс), «дефектна демократія» (В. Меркель), «змагальний авторитаризм» (С. Левітські, Л. Вей) чи «патронатний президенціалізм» (Г. Хейл) допомагають зрозуміти механізми відтворення та функціональні вади гібридних режимів. Однак, фокусуючись чи то на структурних чинниках (С. Левітські і Л. Вей), чи на поведінці основних гравців (Т. Кузьо, П. Д'Анієрі, В. Банс і Ш. Вульчік), вони не пояснюють причин домінування неформальних інститутів над формальними в Україні і, таким чином, здатність гібридного режиму залишатися без змін упродовж майже чверті століття.

Якщо ж дивитися на Україну із ширшої теоретичної перспективи, то теорія «обмеженого» і «відкритого доступу» (Д. Норта) та його колега може стати доброю мета-теоретичною настановою. З цього погляду Україна протягом усього періоду незалежності відповідає поняттю «держави обмеженого доступу», де «домінуюча коаліція» або правлячі еліти змінюють одна одну, тоді як базові засади функціонування суспільства залишаються незмінними. Слушним доповненням до макроісторичних пояснень Д. Норта є теорія інституційних пасток, яка спершу з'явилася в економіці (В. Полтеровіч), а згодом у політичних дослідженнях (В. Гельман). Інституційна пастка – це сукупність стійких, але неефективних інститутів, які ніхто з головних політичних гравців не зацікавлений змінювати. Гібридний режим, який існує в Україні ще з середини 1990-х рр. є системною інституційною пасткою.

Зв'язок виконання роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках дослідницьких програм кафедри політології Національного університету «Острозька академія» – «Політичні трансформації в Україні: теоретичний та прикладний аналіз» (державний реєстраційний номер 0109U001582) та кафедри політології Національного університету «Києво-Могилянська академія» – «Трансформаційні процеси в сучасних політичних системах» (державний реєстраційний номер 0112U006428).

Мета роботи – пояснити причини й дослідити процес формування гібридного політичного режиму в Україні.

Досягнення мети вимагає вирішення кількох теоретичних та емпіричних завдань:

- виявити можливості та обмеження найбільш впливових підходів (транзитологічного, інституційного та постінституційного) до пояснення політичних змін в Україні;

- визначити суттєві змінні (чинники) сповзання України до інституційної пастки та об'єднати їх у модель гібридизації політичного режиму в Україні;

- емпірично перевірити вплив альтернативних змінних на тип режиму: недосконалого інституційного дизайну та президенціалізму;

- переглянути усталені уявлення на поняття політичного та гібридного режиму, про зв'язок кризи і конфлікту, про оцінки «Помаранчевої революції» та напрями трансформацій політичного режиму в Україні;

- дослідити структуру еліт в Україні у перші роки незалежності і з'ясувати причини збереження фрагментації еліт упродовж усього досліджуваного періоду;

- пояснити особливості впливу політико-економічних груп на політичний процес в Україні;

- прослідкувати вплив неформальних інститутів на поведінку політичних гравців, зокрема, описати прояви та еволюцію клієнтелізму, непотизму та неформальних угод у період президентства Л. Кучми, В. Ющенко та В. Януковича;

- встановити ступінь централізації клієнтелістських мереж під час президентства В. Ющенко та В. Януковича;

- з'ясувати, чому В. Янукович зумів швидко консолідувати владу, але не зміг встановити авторитарний режим;

- порівняти події 2004 і 2014 рр. на основі відповідності ознакам революції.

Об'єктом дослідження є трансформації політичного режиму в Україні у період 1991–2014 рр.

Предмет дослідження – взаємодія формальних і неформальних інститутів, зокрема клієнтелізму, непотизму та неформальних угод і їх вплив на поведінку ключових політичних гравців в Україні.

Вихідна теза роботи полягає у тому, що неформальні інститути визначають поведінку українських еліт – від «картельного пакту» на початку незалежності України до гри не за правилами, як багато хто очікував, а до систематичного порушення принципу верховенства права, що врешті призвело до утвердження неефективної інституційної рівноваги – інституційної пастки. Клієнтелізм, непотизм і неформальні угоди, поряд з корупцією, становлять операційний код політичної культури українських еліт. Ці інститути зміцнили за президентства Л. Кучми, збереглися у постпомаранчевий період і набули ще більшої сили за В. Януковича. Їхній вплив зберігся навіть після революції 2014 р. Поряд із фрагментованою структурою еліт, ці інститути перешкоджають руху України у напрямі ліберальної демократії, але й також стоять на заваді встановленню авторитаризму.

Методологія. Це дослідження виконане на перехресті нового інституціоналізму, зокрема інституціоналізму раціонального вибору (IPV) (М. Міллер, П. Холл і Р. Тейлор, К. Шепсле) та нової інституційної економіки (Д. Норт, В. Полтеровіч). Інституціоналізм раціонального вибору визначає інститути як арену стратегічних взаємодій між гравцями, які використовують їх у своїх інтересах. IPV спирається на теорію ігор і формальне моделювання для пояснення поведінки гравців.

Припускається, що приклади політичних дій, які виходять за рамки офіційно санкціонованих каналів, зумовлені неформальними правилами і спрямовані на задоволення приватних інтересів політичних гравців. Виявлення цих інтересів можливе шляхом опису та інтерпретації тих політичних рішень, що спрямовані на забезпечення політичного виживання, збереження чи розширення доступу до джерел ренти тощо. Відтак, створення та підтримка клієнтелістських чи непотичних мереж, використання «адміністративного ресурсу», «правління з допомогою закону» («rule by law»), неформальні угоди (пакти), шантаж і політична корупція є найбільш явними проявами неформальних практик, що використовуються політичними гравцями для збереження влади.

Відстеження процесу в межах вивчення окремого випадку дозволило реконструювати процес гібридизації режиму, або сповзання країни до стану неефективної інституційної рівноваги. Цей метод також допоміг виявити обмеження традиційного транзитологічного та інституційного підходів у поясненнях політичних змін в Україні. Кореляційний аналіз дав можливість виявити обернений статистичний зв'язок між індексом президентської влади та індексом економічної свободи, а мережевий аналіз допоміг відтворити структуру зв'язків в урядах Ю. Тимошенко і М. Азарова.

Дані були взяті з первинних і вторинних джерел. Зокрема, кількісні показники демократизації, економічної свободи, корупції, дієздатності

держави тощо, які відображені у відповідних індексах, стали емпіричною основою для твердження про гібридний характер режиму в Україні. Однак кількісні показники не змогли пояснити вплив неформальних інститутів на дії політичних гравців. Тут допомогли наукові дослідження, журналістські розслідування, а також публічні інтерв'ю політиків і наближених до них осіб, їхні спогади, коментарі тощо, тобто відкрита інформація про політиків. Інтерпретація цих даних крізь призму включеного спостереження дозволила відтворити клієнтелістські мережі на центральному та регіональному рівнях у період президентства Л. Кучми, В. Ющенко та В. Януковича.

Наукова новизна. Дослідження обґрунтовує альтернативний погляд на вектор трансформації політичного режиму і причини відсутності системних змін в Україні упродовж майже чверті століття після здобуття незалежності. Зокрема, у роботі висувається теза про деструктивний вплив неформальних інститутів на поведінку політичних гравців, що призвело до занепаду конституціоналізму і сповзання країни до інституційної пастки (гібридного режиму).

Вперше:

- пояснення трансформацій політичного режиму в Україні у вказаний період отримало нову теоретичну й емпіричну основу. Зокрема, обґрунтовано тези про зигзагоподібну траєкторію політичних змін в Україні, інволюцію конституціоналізму, а також те, що політичний режим в Україні змінився лише один раз. Ця зміна тривала з кінця 1980-х рр. до середини 1990-х рр.;

- сконструйовано аналітичну модель руху країни до стану неефективної інституційної рівноваги – інституційної пастки. Поєднання п'яти змінних (операційний код політичної культури еліт, практика укладання неформальних угод, інволюція конституціоналізму, структурні обмеження і висока непевність) у динамічну модель дозволило простежити процес гібридизації режиму України, або сповзання країни у пастку гібридності;

- емпірично підтверджено негативний вплив президенціалізму на стан економічної свободи і, опосередковано, демократії в Україні;

- доповнюючи класичні ознаки стабільності режиму (легітимність, дієвість і ефективність) даними сучасних досліджень (вертикальні та горизонтальні загрози), створено індекс стабільності влади. Значення індексу ще в 2011 р. вказувало на нестабільність чинного на той час владного угруповання;

- систематизовано значний корпус досліджень «помаранчевої революції», що дозволило виявити три чинники, які найчастіше з'являються у поясненнях успішної зміни влади (єдність опозиції, розкол оточення і «вкрадені» вибори);

- створено аналітичну матрицю теорій «помаранчевої революції» (зовнішнього впливу, поширення, елітних розколів, масової участі), а також інтегративну модель її умов, процесу і наслідків;

– проведено систематичний аналіз проявів клієнтелізму, непотизму і неформальних угод в українській політиці від 1991 р. до 2014 р.;

– на прикладі президентства Л. Кучми і В. Януковича обґрунтовано тезу про неможливість утвердження авторитаризму в Україні.

Удосконалено:

– зміст понять «гібридний режим» і «гібридизація» шляхом включення неформальних інститутів до визначення типу режиму і його динаміки;

– тезу про інверсійну логіку політичних змін в Україні, що пояснює невдалі спроби встановлення авторитаризму чи демократії відсутністю ефективної держави і раціональної бюрократії;

– тезу про неадекватність ортодоксальної транзитологічної парадигми для пояснення політичних змін в Україні та регіоні;

– аргумент про те, що інституційний дизайн (розподіл повноважень між гілками влади чи тип виборчої системи) не має вирішального впливу на напрям трансформації режиму.

Набули подальшого розвитку:

– теза про те, що події 2004 р. були не політичною революцією, а другою, після здобуття незалежності, ненасильницькою ротацією еліт (квасизаміщенням у термінах Дж. Хіглі). Натомість у подіях 2014 р. було виявлено сім (з одинадцяти) ознак революції, що дає підстави вважати їх політичною, але не соціальною революцією;

– теза про те, що політична революція 2014 р. ще не закінчена. Російська агресія і дії нової влади спрямовані на зупинку революції. Однак епізодичні загострення військових дій, відсутність системних реформ, погіршення добробуту громадян і значний запит на зміни вказують на те, що ймовірність продовження революції залишається високою;

– теза про інволюційний характер змін у політичній системі та еволюційний характер змін у суспільстві.

Теоретичне і практичне значення праці. Попередні дослідження виявили причини інверсійної логіки посткомуністичних змін у регіоні (демократизація без раціонально-організованої держави). Пропонуючи пояснення процесу, ця робота заповнює відсутню ланку між вихідними умовами і результатом – гібридним станом режиму.

Крім того, в роботі переглянуті усталені в Україні уявлення про сутність політичного режиму, «помаранчевої революції», зв'язку кризи і конфлікту. Введення в науковий обіг нових об'єктів аналізу – клієнтелізму, непотизму, неформальних угод, може доповнити наші знання про природу владних взаємодій в Україні та регіоні.

Висновки дослідження використано для підготовки коментарів і аналітичних записок для міжнародної дослідницької мережі «Нові підходи до досліджень і безпеки в Євразії», публікацій в українських та західних ЗМІ. Головні тези роботи, за умови їх популяризації, можуть мати

вплив і на політичну практику в Україні. Усвідомлення того, що в умовах незакінченої війни і революції вихід з інституційної пастки можливий лише шляхом системних реформ, може схилити еліти до вироблення стійких правил політичної гри. В іншому разі перспективи переходу країни на траєкторію сталого розвитку залишаються сумнівними.

Крім того, результати дослідження були використані для розробки авторських курсів «Посткомуністичні трансформації», «Соціологія політичного конфлікту», «Загальна теорія політики», «Методика науково-дослідної роботи», що читаються для студентів спеціальності «Політологія» НаУОА.

Результати роботи можуть бути корисними дослідникам політичного режиму і політичних інститутів України та інших пострадянських країн у таких галузях як: порівняльна демократизація, порівняльний політичний аналіз, країнознавство, конституційне право та державознавство.

Апробація результатів дослідження здійснювалася шляхом їх обговорення на кафедрах політології Національного університету «Києво-Могилянська академія» і Національного університету «Острозька академія». Основні тези та висновки роботи були представлені на 16 міжнародних, 8 всеукраїнських, 10 регіональних науково-практичних конференціях, 6 міжнародних семінарах і 7 окремих презентаціях. Зокрема, на таких міжнародних конференціях: IV, VII VIII і X сесіях Варшавської Східноєвропейської конференції (WEES, 2007, 2009, 2011, 2013), «Україна и Россия на пути к демократии» (Воронеж, 2007), VI і VII конференціях Євразійської мережі політичних досліджень «Политическая наука и политические процессы в Российской Федерации и Новых Независимых Государствах постсоветской Евразии» (Москва, 2008, 2009), «Пограничье как научный концепт: эвристические перспективы» (Вільнюс, 2008), «Системні трансформації у Польщі і посткомуністичних країнах» (Пултуськ, 2008), «Розвиток політичних систем та інститутів державного управління пострадянських країн» (Чернівці, 2009), «Транскордонне співробітництво в контексті європейської інтеграції України» (Острог, 2010), Midwest Political Science Association Conference (Чикаго, 2012), «Парламентські вибори 2012 р. в Україні» (Київ, 2013), «Kyiv Between the European and Eurasian Unions: The Impact of Brussels and Moscow on Ukrainian Domestic Affairs» (Київ, 2013), VII Конгресі української асоціації європейських студій «Внутрішні й зовнішні аспекти євроінтеграційної політики України» (Київ, 2013), «PONARS Eurasia policy conference» (Вашингтон, 2015).

Міжнародних семінарах: Центру перспективних досліджень CASE «Social Transformations in the Border Region – Belarus, Ukraine, Moldova» (Мінськ, 2009, Вільнюс, 2010), Європейського університету в Санкт-Петербурзі (Пушкін, 2008), проекту «New Approaches to Research and Security in Eurasia – PONARS Eurasia» (Кишинів, 2013, Хельсінкі, 2016),

київського офісу Інституту Кеннана «Від авторитаризму до демократії: розвиток громадянського суспільства в Україні» (Київ, 2014).

Всеукраїнських наукових конференцій: III американознавчій конференції «Чверть століття україно-американської дружби: досвід, гідний майбутнього» (Львів, 2016), III, IV, V конференції українсько-канадського проекту «Розбудова демократії» (Львів, 2005, Ялта, 2006, Київ, 2007), «Мораль та політика у сучасному світі» (Острог, 2006), «Демократичний транзит в Україні: підсумки електорального циклу 2004–2007 рр.» (Острог, 2008), конференціях випускників Інституту Кеннана (Одеса, 2012, Київ, 2015).

Інших наукових конференцій: «Політичний процес в Україні: регіональний вимір» (Львів, 2005), «Україна після президентських виборів – 2010: регіональний вимір» (Львів, 2010), «Що після Вільнюса: внутрішні та міжнародні наслідки Вільнюського саміту для України» (Острог, 2014), «Парламентські вибори 2014 року в Україні: підсумки та тенденції» (Острог, 2014), щорічних звітних конференціях «Дні науки» Національного університету «Острозька академія» (2008, 2010, 2013–2016).

Презентаціях в Інституті Кеннана, Міжнародного центру для дослідників ім. Вудро Вільсона (Вашингтон, 2012), в Інституті Європейських, Євразійських і Російських досліджень університету Дж. Вашингтона (Вашингтон, 2012), в Інституті Славістичних, Східноєвропейських і Євразійських досліджень Каліфорнійського університету (Берклі, 2012), Науковому товаристві Тараса Шевченка (Нью-Йорк, 2012) Центрі Європейських досліджень університету Флориди (Гейнсвіл, 2012), Центрі Східних досліджень (Варшава, 2015), Центрі Східної Європи університету Марії Кюрі-Склядовської (Люблін, 2015), Американському домі (Київ, 2016) та Національному університеті «Острозька академія» (Острог, 2016).

Публікації. Основні тези та результати дослідження відображені у монографії «У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014) (загальний обсяг – 40 обл.-вид. арк.), 5 розділах у колективних монографіях і 35 статтях. З яких 15 в українських фахових виданнях (1 у співавторстві), 12 – у зарубіжних (англійською, польською і російською мовами), 8 – в інших українських виданнях.

Структура та обсяг дослідження. Монографія складається зі вступу, шести розділів, вісімнадцяти підрозділів, післямови, списку використаної літератури і додатків. Загальний обсяг роботи – 552 сторінки, з них 478 сторінок – основна частина. Бібліографія містить 706 позицій (299 англійською мовою) на 65 сторінках. Робота включає 33 таблиці, 11 рисунків і 4 додатки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано проблему дослідження, сформульовано базові поняття та тези, визначено мету, об'єкт, предмет і завдання роботи, здійснено огляд літератури, описано методологію і структуру дослідження.

У першому розділі **«Теоретичні каниони та альтернативи: як нам вивчати політичні зміни в Україні?»** окреслено теоретичні рамки дослідження. У підрозділі 1.1 **«Три підходи до пояснення політичних змін»** увага зосереджена на виявленні переваг та недоліків найуживаніших підходів до вивчення політико-режимних трансформацій.

Виділивши транзитологічний, інституційний та постінституційний дискурси, автор зважує пізнавальні можливості кожного з них, а виявивши обмеження транзитологічного підходу, пропонує альтернативне пояснення процесу і періодизації політичних змін в Україні. Труднощі у періодизації транзиту були зумовлені нелінійністю і незавершеністю процесу змін. Із плином часу вчені додавали нові етапи, але такий підхід не пояснює ні коли ж закінчиться перехід, ані те, чому Україна не стала демократією.

Ті самі обмеження присутні і в традиційних інституційних поясненнях, коли йдеться про вади інституційного дизайну. Наголос на недосконалому розподілі повноважень не пояснює причин цього стану. Чому, наприклад, у більшості пострадянських країн такі «перекося» мали місце, а в більшості східноєвропейських – ні? З іншого боку, визнання того, що нечіткий розподіл повноважень між гілками влади дозволив президентові збільшити свій вплив на політичний процес, важливе, але навіть показавши, що збільшення повноважень вело до зниження економічної свободи, ми не можемо з'ясувати причинність. Чи це слабкість «демократичної протизваги» (парламенту, опозиційних партій, громадянського суспільства) дозволяла Президентам Л. Кучмі і В. Януковичу виходити за межі своїх конституційних повноважень, чи, навпаки, надані їм повноваження і неформальний вплив дозволяв ефективно обмежувати парламент, опозицію і громадянське суспільство?

З огляду на обмеження цих двох найбільш уживаних пояснень, у цій роботі розвивається альтернатива, яка сформувалася на перехресті нового інституціоналізму та нової політичної економії. Вбачається, що найглибше на сьогодні пояснення причин застою в Україні пропонує теорія суспільств обмеженого та відкритого доступу Д. Норта і його колег.

На обґрунтування тези про те, що Україна потрапила у системну інституційну пастку, сконструйована модель сповзання країни у пастку гібридності. Пояснення виходить із того, що корупція, клієнтелізм і непотизм є своєрідним операційним кодом політичної культури українських еліт. Успадковані ще з радянських часів, ці неформальні інститути стали нормами поведінки еліт, підтримка яких, згідно з «ефектом координації», зменшує транзакційні витрати гравців, а тому відхилення від них вважається не

вигідним. За фрагментованої структури еліт (відносної автономії різних фракцій еліт один щодо одного, але за відсутності спільних цінностей) взаємодія між гравцями відбувається шляхом неформальних угод (пактів). Останні посилені тим, що тут названо структурними обмеженнями: слабкістю держави (низькою автономією і низьким адміністративним потенціалом), високою непевністю, відсутністю взаємної довіри гравців один до одного та слабкістю нормативного примусу (Конституції), який би змушував їх дотримуватися взятих зобов'язань.

Неформальні угоди заблокували вибір на користь інституційного компромісу, або варіанту «гри за правилами», тому що формальні процедури ухвалення рішень поступилися «політичній доцільності». В умовах слабкої держави верховенство права не може утвердитися. Перевага «політичної доцільності» над формальними процедурами прийняття рішень призвела до систематичного і свідомого порушення принципу верховенства права, або інволюції конституціоналізму. Занепад верховенства права сприяв утвердженню неефективної інституційної рівноваги – гібридного режиму, що є інституційною пасткою, за якої неформальні правила і практики задають напрям поведінки політичних гравців.

У підрозділі 1.2 «*Актори чи інститути: концептуалізація політичного режиму*» виявлені обмеження традиційного актороцентричного та кількісного підходів до пояснення режиму. Наголос на переважній ролі гравців не пояснює, чому їхня зміна, у випадку України, не дозволила консолідувати ані демократію, ані авторитаризм. Так само кількісний підхід не дозволяє пояснити особливості того чи того режиму, оскільки один і той самий індекс, приписаний різним країнам, не може враховувати особливостей кожної з них. Натомість наголос на вирішальній ролі правил видається більш продуктивним. Так, у руслі інституційного підходу політичний режим визначається як інституціоналізована сукупність формальних та неформальних правил, що накладає горизонтальні (відносини між гілками влади) й вертикальні (відносини між носіями влади і суспільством) обмеження на політичних гравців у здійсненні ними влади. Визнання гравцями формальних правил може сприяти демократизації, як у східноєвропейських країнах, так і авторитаризації режиму, як у Білорусі чи Росії.

Підрозділ 1.3 «*Можливості та обмеження транзитології: труднощі періодизації транзиту в Україні*» пояснює їх нелінійністю і незавершеністю процесу змін. Із плином часу можна додавати нові етапи, але такий підхід мало придатний як для визначення тривалості переходу, так і відповіді на питання про те, чому Україна не стала демократією. Крім того, якщо зміни у суспільстві зберігають еволюційний характер, то зміни у політикумі відбуваються у протилежному напрямі. Звідси пропонується

альтернативна періодизація політичних змін в Україні (що включає п'ять етапів) і зигзагоподібна траєкторія трансформацій політичного режиму (яка має п'ять зигзагів).

У поясненні, що відштовхується від ідеї гібридизації, з одного боку, наголошується на домінуванні неформальних правил і неформальних гравців (політико-економічних груп) у політичному процесі, а з іншого, – звертається увага на незавершеність як двох спроб лібералізації (кінець 1980-х–1991 р.) / демократизації (2005–2010 рр.), так і двох спроб авторитаризації (1994–2004 рр. і 2010–2013 рр.). П'ятий етап – постреволюційна криза – розпочався у лютому 2014 р. і триває до цього часу. Скільки ще буде етапів і чи зможе країна вислизнути з інституційної пастки, – на сьогодні з упевненістю сказати важко. Враховуючи негативні внутрішні (політична і фінансово-економічна криза) і зовнішні (російська агресія) чинники, що склалися впродовж 2010–2014 рр., розраховувати на швидке відновлення стабільності і продовження демократичних перетворень не доводиться.

У підрозділі 1.4 «*Можливості та обмеження інституціоналізму: президенціалізм і демократія в Україні*» виявлені недоліки формально-юридичних пояснень, що відштовхуються від вад інституційного дизайну. Зокрема твердження про недосконалий розподіл повноважень не дає відповіді на питання, чому інститут президента в Україні виявився сильнішим, ніж інститут парламенту, а президенти у своїх діях часто виходили за межі своїх конституційних повноважень. Крім того, такий підхід погано працює при визначенні форми правління в період президентства В. Януковича, яку іноді визначають як президентську. Якщо брати до уваги не самі повноваження, а на те, як вони використовувалися, то президентство В. Януковича можна охарактеризувати поняттям «суперпрезиденціалізм», тобто таким використанням повноважень, які необмежені законодавчо і судовою владою.

Іншим обмеженням цього підходу є те, що навіть встановивши обернену статистичну залежність між індексом президентської влади та індексом економічної свободи в Україні, у межах традиційних інституційних пояснень ми не можемо з'ясувати причинність. Чи це слабкість «демократичної протизваги» (парламенту, опозиційних партій, громадянського суспільства) дозволяла Президентам Л. Кучмі і В. Януковичу виходити за межі своїх конституційних повноважень, чи, навпаки, надані їм повноваження і неформальний вплив дозволяв ефективно обмежувати парламент, економічну свободу і демократію? Відповідь на це питання можлива, якщо звертати увагу на пріоритети політичних акторів.

У II розділі «**Старі інститути, нові умови: етапи сповзання у пастку гібридності (1991–2004 рр.)**» детально розглянуті дві перші спроби демократизації і авторитаризації.

У підрозділі 2.1 «Актори та інститути: формування правил політичної гри під час президентства Л. Кравчука» увага зосереджена на взаємодії гравців і інститутів, що визначили залежну змінну – гібридний режим, який сформувався в Україні у середині 1990-х рр. і зберігається до цього часу. Спроба формування стійких правил політичної гри виявилася невдалою через збіг структурних, актороцентричних та інституційних чинників. Так, радянська спадщина мала двоякий вплив на формування національної ідентичності і вектора трансформації режиму. З одного боку, національна ідентичність була досить вираженою, щоб підштовхнути частину еліт і більшість населення до незалежності, але, з іншого боку, недостатньо сильною, щоби стати домінуючою в незалежній Україні. Прихильники нерадянського проекту побудови України (ті, що підтримали незалежність і В. Чорновола (23% на виборах президента), опинилися у меншості в незалежній Україні.

З іншого боку, союз «номенклатури» та «червоного директорату» призвів до утворення кількох політико-економічних груп (ПЕГ), які на зламі 1990-х і 2000-х витіснили комуністів із парламенту. Сам парламент не став ефективним органом влади, а неформальний характер угод в умовах високої непевності не дозволяв елітам сформувати стійкі правила гри. Врешті, висока привабливість поста президента змушували еліти грати у «гру з нульовою сумою».

Перші конкурентні вибори (1990 р.) показали, що влада, хоч і не монополює, залишилася в руках комуністів. Із 449 депутатів, обраних до парламенту, 381 (85%) були представниками КПУ. Націонал-демократи погодилися на перебування комуністів при владі в обмін на підтримку останніми української держави. Таким чином, напрям пострадянського транзиту в Україні визначила неформальна угода між українськими націонал-комуністами і поміркованою частиною націонал-демократів.

Особливість української ситуації полягала в тому, що у цій першій «великій» угоді більш численна та організована номенклатура фактично поглинула націонал-демократів. Ця угода дозволила комуністам продовжити своє домінування у політиці принаймні ще на десятиліття.

У підрозділі 2.2 «Невдала спроба консолідації влади: епоха Л. Кучми» проаналізовано дії Президента Л. Кучми у стосунках із прем'єрами, парламентом і опозицією. Вимагаючи збільшення повноважень, новий президент прагнув посилити свій неформальний вплив, послабити парламент і не допустити появи будь-якої групи, яка б загрожувала особистій владі.

Інструменти неформального впливу президентів у пострадянських країнах досить широкі. У цій роботі увагу зосереджено на трьох – практиці неформальних угод, непотизмі і клієнтелізмі. Вигляд останнього у період президентства Л. Кучми змінювався від превентивного до коерсивного.

Практика неформальних угод завадила елітам дійти згоди щодо «гри за правилами». Нав'язаний парламенту Конституційний договір став уже третім у серії неформальних угод (після «великої угоди» правих із комуністами у 1990 р. і згоди на дочасне проведення президентських і парламентських виборів у 1994 р.) між головними політичними гравцями в Україні. Через рік парламент знову погодився на обмеження своїх повноважень у Конституції. Індекс президентських повноважень (ІПП), розрахований за методикою А. Сіарофа, становив 7 із 8 балів, а за методикою О. Норгаарда й Л. Йоханнсена – 52,2% (зі 100%), що відповідає категорії «виконавчий президенціалізм».

Ухвалення Конституції під тиском президента і її порушення усіма ключовими гравцями поклало початок інволюції конституціоналізму в Україні, занепаду верховенства права і встановленню неефективної інституційної рівноваги – інституційної пастки.

Взаємодія президента з парламентом добре описується поняттям «патронатний парламентаризм», яке американський політолог Г. Хейл використав для пояснення впливу президентів на парламент. Показовий приклад такого впливу – формування пропрезидентської більшості у Верховній Раді України за результатами виборів 2002 р. Попри поразку пропрезидентського блоку «За Єдину Україну» в пропорційній частині перегонів, до кінця року він зумів збільшити кількість своїх членів зі 121 до 193, а згодом, з допомогою позафракційних депутатів, до 238. Як тільки депутати відчули, що його наступник може програти вибори – вони почали виходити з фракції, а після перемоги В. Ющенка там залишилося всього 11 депутатів.

В арсеналі засобів неформального впливу Л. Кучми були й більш жорсткі інструменти. Так, збір компромату на чиновників різного рангу став основою для створення «шантажистської держави» в Україні, а «політична машина» Л. Кучми, що складалася з вибіркового використання закону, контролю над ЗМІ, значною частиною економіки та розподілу державних посад, суттєво вплинула на занепад демократичного розвитку країни.

У підрозділі 2.3 «Розкол еліт і формування опозиції» показано, що хоча контроль Л. Кучми над суспільством був значний, він не став абсолютним. У Верховній Раді України опозиція контролювала 119 місць, а суспільна підтримка Президента впала з 50% у 1994 р. до 10% у 2002 р. Загалом відхід Президента Л. Кучми від влади пояснюється сукупністю п'яти структурних (відсутність власної партії; провал силової політики; розкол в оточенні; падіння легітимності та західний демократичний тиск) і двох ситуативних чинників (особисті прорахунки Президента напередодні і в період кампанії 2004 р. та масова мобілізація знизу).

Опозиція, що протистояла режиму Л. Кучми, складалася з двох частин – політичної та громадянської. Якщо метою політичної опозиції, підживленої великим бізнесом, було відсторонення Л. Кучми від влади, то

метою громадянської опозиції, підтриманої середнім і дрібним бізнесом – недопущення фальсифікації і захист своїх прав. Основу останньої склали члени молодіжних громадських організацій – «Пора», «Чиста Україна», «Знаю», «Студентська хвиля». Саме завдяки громадській опозиції політики змогли мобілізувати значну кількість людей, що й дозволило змінити владу.

Успішна мобілізація, проте, є необхідною, але не достатньою умовою зрілого громадянського суспільства. Дані міжнародних організацій та й опитування самих учасників протестів 2004 та 2014 рр. вказують на «спонтанність» громадянського суспільства в Україні. Відсутність широкого громадського руху, який би зміг прийти до влади, як після 2004 р., так і після 2014 р., свідчить, що таке «спонтанне» громадянське суспільство ще не перетворилося на організоване громадянське суспільство.

III розділ **«Перша спроба виходу з пастки: «помаранчева революція» та її наслідки»** є спробою інвентаризації найбільш впливових досліджень «помаранчевої революції», тому у фокусі уваги є не події, а їхні пояснення.

У підрозділі 3.1 *«Помаранчева революція» в академічному дискурсі: умови, динаміка, наслідки»* створено концептуальну матрицю теорій «помаранчевої революції». Беручи до уваги акторів (еліти чи маси) та середовище виникнення (внутрішнє чи зовнішнє), визначено чотири напрями досліджень причин, динаміки та наслідків «помаранчевої революції». Ці пояснення умовно названі «теоріями» зовнішнього впливу, поширення, елітних розколів і масової участі.

З-понадтрьох десятків чинників, що пояснюють причини «помаранчевої революції», були виявлені три, які трапляються найчастіше. Це єдність опозиції, розкол у владній еліті і «вкрадені» вибори. Останній чинник слід вважати «тригером» для початку протестів.

У поясненнях процесу виділено дві категорії – революція і не революція. Ті автори, хто вважав ці події революцією, наголошують на факті зміни влади, зміні цінностей чи появі конкуруючих центрів влади. Ті ж, хто називав ці події, «революційним переворотом» (Д. Лейн), масовим протестом чи народним повстанням, звертають увагу на учасників чи наслідки «помаранчевої революції». Якщо перші вважали ці події успішними, то другі – переважно ні. Серед негативних наслідків, чи не сповнених очікувань «помаранчевої революції», найчастіше називають: посилення персоналізації політики, що призвело не лише до розпаду коаліції «помаранчевих» в уряді і парламенті, а й завадило важливим реформам; збереження неформальної, «підкилимної» політики, яка не дозволила сформувати прозорі правила «політичної гри». Врешті відсутність інституційних змін (крім зміни форми правління), а також

відсутність стратегії, недотримання обіцянок і нерішучість керівництва призвели до посилення недовіри і апатії громадян, що створило сприятливий ґрунт для повернення В. Януковича до влади.

У підрозділі 3.2 *«Помаранчева революція» у світлі порівняльних соціальних досліджень»* увага зосереджена на питанні, чи справді події 2004 р. були революцією.

На основі виділених з наукової літератури ознак революції (розпад держави, насильницький характер, зміна соціального ладу та соціальної структури суспільства, радикальна зміна політичних інститутів та відсутність інституційних змін), зроблений висновок, що події 2004 р. революцією не були.

Ці події визначені як друга, після 1990–1991 рр., ненасильницька ротація еліт (або квазізаміщення у термінах Дж. Хіглі), що була спричинена мобілізацією значної частини населення України (17,8% за даними КМІС). Змінюючи при владі одну частину оточення Л. Кучми іншою, «помаранчева революція» не вирівняла вектора демократизації і тому виявилася невдалою спробою виходу з інституційної пастки.

У підрозділі 3.3 *«Еліти в Україні до і після «помаранчевої революції»* стверджується, що циркуляція еліт у мирні періоди відбувалася шляхом репродукції, а в кризові – шляхом квазізаміщення. Так, після «помаранчевої революції» влада перейшла до групи, що мала спільне походження з правлячою елітою. Причиною цього слід вважати відсутність двох механізмів, які уможливають оновлення еліт у перехідних суспільствах: люстрації і революції.

Перший етап зміни еліт почався після здобуття незалежності. Тоді комуністи, які були у більшості, змогли забезпечити своє перебування при владі на ціле десятиліття. Починаючи з виборчого циклу 2002–2004 рр., комуністів із парламенту витіснили не «демократи», а «бізнесмени» – представники політико-економічних груп (ПЕГ), які продовжили боротьбу за владу вже у 2004 р. Після революції 2014 р. розпочався третій етап зміни еліт, але через те, що влада залишилася у представників старого політичного класу, глибокого і якісного оновлення еліт знову не відбулося.

IV розділ **«Дефектна демократія в Україні у постпомаранчевий період»** спрямований на обґрунтування тези про збереження неформальних правил політичної гри після зміни влади у 2005 р. і поясненні впливу неформальних угод та клієнтелізму на дії політичних гравців у період президентства В. Ющенка.

У підрозділі 4.1 *«Чи змінився політичний режим після «помаранчевої революції»?»* увага зосереджена на вивченні впливу неформальних інститутів на поведінку гравців, що призвело до трансформації режиму, але не його зміни.

Політичний режим останніх років президентства Л. Кучми традиційно називають напівавторитарним. Тут він розглядається його як заснована

на неформальних правилах патримоніальна олігополія. На чолі цієї пірамідальної структури стояв Президент, який сам визначав правила. Його найближче оточення і окремі члени родини «гнали за правилами», підтримували їх, тому були невід'ємним елементом піраміди. Останній, низовий рівень складався з кількох конкуруючих між собою політико-економічних груп. Ті, які підтримували і «гнали за правилами», отримували привілеї у своєму регіоні. Ті ж, хто намагався порушувати, протистояти або змінити правила, були або дискредитовані владою (П. Лазаренко), або відкидалися і піддавалися прямим (Ю. Тимошенко) чи непрямим переслідуванням (В. Ющенко). Піраміда трималася доти, доки Президент залишався на посаді.

Зі зміною влади патримоніальна олігополія трансформувалася у поліцентричну конкурентну структуру з двома центрами впливу – президентом і прем'єр-міністром. З одного боку, ці зміни були викликані зміною формальних правил (форми правління), а з іншого, – збереженням впливу неформальних угод і клієнтелізму на дії політичних гравців.

Усе перелічене дає підстави стверджувати, що зі зміною влади політичний режим в Україні, за своєю суттю, залишився гібридним, тобто таким, де існують конкурентні вибори, але неформальні практики, такі як неформальні пакти, клієнтелізм, непотизм і корупція, суттєво обмежують верховенство права. Аналіз постійних і змінних індикаторів режиму, а також аналіз показників зміни режиму дає підставу кваліфікувати його як слабо інституціоналізований поставторитарний режим, або «дефектна демократія».

У підрозділі 4.2 «Неформальні пакти та їх наслідки у період президентства В. Ющенка» показано вплив неформальних угод на процес гібридизації режиму.

Неформальні угоди (пакти) розглядаються в руслі пояснень німецького дослідника Г. Меєра про визначальну роль особистих зв'язків у здійсненні політики, або їх персоналізацію у посткомуністичних країнах. Персоналізація політики в Україні підриває верховенство права і веде до того, що автор називає «інволюцією конституціоналізму». Занепад верховенства права не був зупинений у період президентства В. Ющенка, що призвело не до утвердження правової держави і демократії, а їх подальшого руйнування і сповзання країни до інституційної пастки. Підтвердженням цього є інерція «кучмізму», тобто збереження практики неформальних угод, порушення процедури ухвалення рішень, яка не була подолана після приходу «помаранчевих» до влади.

Порушення процедури внесення змін до Конституції призвело до систематичного порушення принципу верховенства права, що вилилося у серію неформальних угод, включно з угодою між В. Януковичем і Ю. Тимошенко щодо розподілу влади і їх логічного зриву. Політичні

гравці розуміли згубність таких дій, але з огляду на високу недовіру і відсутність нормативного примусу до виконання угод продовжували їх укладати і порушувати. Відсутність основи – конституціоналізму, тобто сукупності формальних публічних гарантій політичного виживання у боротьбі з невизначеними результатами, поряд з порушенням прав громадян і постійним намагання змінити правила, були суттєвими дефектами української демократії часів В. Ющенка.

У підрозділі 4.3 «Клієнтелізм в Україні у період президентства В. Ющенка» описані прояви неформальних практик, які майже недосліджені в Україні. Так, якщо клієнтелістська мережа Л. Кучми мала моноцентричний вигляд, то зі зміною формальних правил (вступом у дію змін до Конституції) мережа стала поліцентричною. Втрату частини повноважень Президент В. Ющенко намагався компенсувати шляхом посилення найближчого оточення. Прем'єр-міністри Ю. Тимошенко і В. Янукович будували свої вертикалі, що й визначило поліцентричність мережі.

Практики, однак, залишалися старими. Квотний принцип призначень на державні посади, домінування лояльності над професіоналізмом, клієнтелістський принцип побудови президентської партії (НС-НУ), політичні торги та змови і постійні спроби змінити правила свідчать про збереження неформальних практик в українській політиці у постпомаранчевий період. Ці практики, поряд із високим ступенем персоналізації політики, інструментальним використанням закону і неповагою до процедур ухвалення рішень, стали ключовими інституційними перепонами на шляху перетворення слабкої «дефектної» демократії на ліберальну в період президентства В. Ющенка.

У розділ «Гібридизація режиму у період президентства В. Януковича» спрямований на пояснення того, чому в умовах слабкої демократії В. Янукович зумів швидко сконцентрувати повноваження, але не зміг встановити ані авторитарного режиму, ані втриматися при владі.

У підрозділі 5.1 «Занепад «дефектної демократії» на початку президентства В. Януковича» здійснено аналіз стану держави, що стала жертвою рентоорієнтованих політико-економічних груп. За президентства В. Ющенка інволюція конституціоналізму продовжилася, про що свідчить спосіб прийняття змін до Конституції у грудні 2004 р. Через відсутність верховенства права держава не звільнилася з «полону» ПЕГ, а лише відчула незначне зменшення їхнього тиску, спричиненого конкуренцією між групами впливу. З приходом до влади В. Януковича конституціоналізм руйнується остаточно, конкуренція зникає, а держава майже повністю опинилася в руках однієї ПЕГ.

Емпіричними ознаками «захоплення» є регуляторне законодавство, відсоток тіньової економіки і показник корупції. За усіма цими показниками, станом на 2010 р., Україна перебувала на останніх сходинках міжнародних рейтингів. Команда В. Януковича, як і попередня, не визнавала базового

принципу досягнення стабільності – побудови національного консенсусу шляхом відмови від стратегії «переможець отримує все».

У 2010 р. автор припускав, що за збігу несприятливих чинників і деструктивної поведінки керівництва, «захоплена» кланами держава може опинитися на межі виживання. Події кінця 2013 р. – початку 2014 р. підтвердили це припущення.

Підрозділ 5.2 *«Псевдо, квазі чи напів: тенденції трансформації режиму через два роки після президентських виборів»* зосереджений на перевірці прогнозів українських експертів про ймовірність повернення до авторитаризму та пошуку прийнятної теоретичної основи для обґрунтування тези про те, чому цього не сталося.

Аналіз публікацій на цю тему дозволив виділити три сценарії змін у державі й у режимі: швидка зміна форми правління і повернення до авторитаризму в жорсткій формі (М. Рябчук), м'якій формі «керованої демократії» (В. Фесенко, В. Небоженко, Ю. Якименко, В. Карасьов, Є. Головаха) і збереження свободи слова і конкурентних виборів без змін (І. Жданов). Так чи так, два з трьох сценаріїв зміни політичної ситуації (режиму) передбачали ймовірність повернення до авторитаризму чи то у м'якій формі «керованої демократії», чи у формі жорсткої централізації влади. Те, що ці прогнози не справдилися, свідчить про відсутність у них теоретичної основи. Для заповнення цієї прогалини було використано три пояснення умов занепаду демократії, встановлення авторитаризму і внутрішньої динаміки гібридних режимів.

Перший підхід (модель Х. Лінца) дозволив виділити три мінімальні і дві додаткові умови занепаду демократії: низькі легітимність, дієвість і ефективність уряду, а також партійна система поляризованого плюралізму і домінування несистемної опозиції над системною. Присутність мінімальних умов у випадку України свідчила про потенційну можливість її повернення до авторитаризму. Однак виконання лише двох-трьох із семи, виділених автором достатніх умов (розширення повноважень, закріплення практики маніпульованих виборів, одноосібна перемога на парламентських виборах 2012 р., монополізація політичного й економічного простору, маргіналізація опозиції і атомізація суспільства) пояснює, чому цього не сталося.

Другий підхід (модель М. Макфола) бере до уваги пропорції розподілу влади у парламентах 28 посткомуністичних країн та ідеологічні орієнтації еліт. Спираючись на ці змінні, американський політолог виділяє три варіанти режимних трансформацій на пострадянському просторі – демократизація, гібридизація і авторитаризація. Пояснення М. Макфола сприяло перегляду усталених уявлень на процеси змін в Україні.

Третій підхід – модель «патронатного президентства» Г. Хейла дозволяє розглядати зміни на пострадянському просторі не як «транзит», а як циклічні коливання режимів між демократією й автократією.

Президентство В. Януковича показало, що теза Г. Хейла про «вихід» України з кола циклічних коливань режиму, виявилася передчасною, але модель, в цілому, пропонує, хоч і не вичерпну, але прийнятну відповідь на поставлене питання – відновлення чи утвердження консолідованого авторитарного режиму, як і консолідованої демократії у гібридному режимі, мало ймовірно.

У підрозділі 5.3 *«Структурні обмеження, інволюція конституціоналізму і гібридизація політичного режиму в Україні»* увага зосереджена на двох питаннях: причинах швидкої концентрації повноважень В. Януковичем і структурних обмеженнях, які ускладнили сповзання до авторитаризму. Для чіткішого обґрунтування тези про відсутність авторитарного режиму в період президентства В. Януковича, автор реконструює ідеальний тип авторитарного режиму, виділивши в ньому десять ознак. Зіставляючи відповідність чи невідповідність цих ознак ситуації, що склалася станом на початок і кінець президентства В. Януковича, вдалося показати, що в Україні виявилися лише три з десяти ознак консолідованого авторитаризму: концентрація влади, відсутність верховенства права, обмеження діяльності опозиції і громадських прав. У чотирьох були присутні зміни у напрямі авторитаризму (слабке громадянське суспільство, маніпульовані вибори, непрозоре прийняття рішень, прихована елітарна конкуренція), а три ознаки не виявлялися взагалі (самопризначене керівництво, невизначений час повноважень, опора на військових). Попри відчутний авторитарний тренд, рух до консолідованого авторитаризму був ускладнений обмеженням терміном перебування на посаді, необхідністю проведення виборів і відсутністю традиції втручання «силовиків» (військових) до політичного процесу. Навіть залучивши «силовиків» для придушення Майдану в кінці 2013 р. – поч. 2014 р. Президент не зміг втриматися при владі.

Якщо падіння В. Януковича було зумовлене поєднанням структурних чинників, його власних помилок і рішучості людей протистояти грубій силі, то швидке зосередження влади автор пояснює слабкістю інституційних обмежень, або інволюцією конституціоналізму. Зокрема, визнання Конституційним Судом права формувати коаліцію не лише фракціями, а й самими депутатами, мало три негативні наслідки для парламенту: корупційне формування більшості, ускладнене структурування парламенту і перетворення його на залежну від Президента гілку влади.

У підрозділі 5.4 *«Клієнтелізм і непотизм в Україні у період президентства В. Януковича»* предметом уваги є вплив клієнтелізму і непотизму на гібридизацію режиму. Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що шляхом кадрових призначень та через прийняття політичних рішень Президент будував власну мережу в партійній. Свідченням останнього стало виникнення і швидке зміцнення «Сім'ї» – кола родичів і найближчих соратників Президента. У період президентства В. Януковича особливо виразною стала боротьба за вплив на уряд, який контролював розподіл

державних видатків. Президент особисто курував персональний склад Кабінету Міністрів України, у якому менш ніж за два роки змінилося 20 з 29 міністрів, призначених у березні 2010 р. Із 33 членів першого уряду М. Азарова 23 мали неформальні зв'язки з В. Януковичем. З них лише 2 не були членами Партії Регіонів. У другому уряді М. Азарова, призначеному в грудні 2012 р., до найближчого оточення В. Януковича належали 9 представників, з них 6 вважалися висуванцями «Сім'ї». У новому складі уряду посилювався вплив «Сім'ї» і групи Р. Ахметова, а вплив групи Д. Фірташа, В. Литвина і М. Азарова зменшився. Головами обласних державних адміністрацій на місцях стали не просто члени Партії Регіонів, а переважно ті з них, хто керував виборчими штабами В. Януковича на останніх виборах.

Призначаючи на посади близьких чи лояльних до себе та «Сім'ї» людей в регіонах, Президент мав дві цілі. З одного боку, спираючись на керівних осіб (субпатронів) регіональних мереж, Президент забезпечував електоральну підтримку Партії Регіонів. З іншого боку, В. Янукович захищав політичні та бізнес інтереси «Сім'ї» в регіонах. Цей план не вдався не лише через посилення внутрішньої напруги у партії, але передусім через посилення внутрішньо-суспільного протистояння, викликаного зривом підписання Угоди про Асоціацію з ЄС.

В українському випадку централізація влади стала підґрунтям формування власної мережі Президента. Мережа, зі свого боку, мала стати неформальним інституційним запобіжником збереження влади в руках В. Януковича і його оточення. Наведені приклади свідчать, що політичні рішення приймалися не з метою задоволення суспільних потреб, а для забезпечення політичного виживання.

На основі трьох показників аналізу мережі: єдності (наявності чи відсутності внутрішніх конфліктів у мережі), легітимності (ступінь її визнання/толерування суспільством та політичними конкурентами) та перспективи виживання патрона – відзначається, що за першими двома показниками клієнтелістська мережа Партії Регіонів зіткнулася зі значними труднощами. Виживання мережі фактично забезпечувалося самим фактом перебування патрона на посаді президента. Як тільки депутати Партії Регіонів у парламенті відчували, що В. Янукович може не втриматися на посаді, фракція Партія регіонів розсипалася упродовж двох діб.

Значення індексу централізації мережі показують, що більш централізованою мережа була в період президентства В. Януковича (73,7 зі 100 %) ніж у періодом президентства В. Ющенко (68,3%). Проте Президент залишався залежним від мережі. Його плани зі зменшення цієї залежності шляхом побудови власної мережі навколо «Сім'ї» не здійснилися через низку особистих помилок, структурних обмежень і, головне, небажання суспільства залишатися у стані занепаду.

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що клієнтелізм (поряд із корупцією і непотизмом) став визначальним принципом політичних взаємодій у період президентства В. Януковича. Зміна влади у 2014 р. призвела до розпаду мережі, але не до зникнення клієнтелізму з української політики. Інерція клієнтелізму в історії українських владних відносин є важливою причиною його інституціоналізації.

А втім, значних повноважень і посилення впливу «Сім'ї» виявилось замало для консолідації і утримання влади. Друга спроба встановлення авторитарного режиму в Україні також виявилася невдалою. З «електорального» чи «змагального» авторитаризму часів Л. Кучми, через «дефектну демократію» президентства В. Ющенко, країна дійшла до їх виродження у квазіавторитарній моделі В. Януковича.

У VI розділі **«Від «стабільності» до розпаду: криза і революція в Україні»** увага зосереджена на наслідках гібридизації режиму: низькій стабільності, руйнівному тиску ззовні та особистих помилках В. Януковича, що спочатку призвели до кризи, а потім до її переростання у революцію.

У підрозділі 6.1 *«Політична стабільність, криза і конфлікт: динаміка політичного циклу»* сконструйована модель політичного циклу, де ключовими поняттями є стабільність, криза і конфлікт. Модель виходить з того, що криза є умовою виникнення масштабного політичного конфлікту (революції чи громадянської війни), а не навпаки. Серцевиною моделі є теза про те, що неефективні дії політичного керівництва у нестабільній ситуації, тобто політично помилкові рішення, є умовою виникнення кризи. Ця теза проілюстрована прикладами стратегічних помилок, допущених керівництвом країни у листопаді 2013 р. – лютому 2014 р.

У підрозділі 6.2 *«Емпірична перевірка стабільності режиму за президентства В. Януковича»* до уваги були взяті три показники стабільності режиму (Х. Лінца): легітимність, дієвість, ефективність влади і два додаткові показники: вертикальні загрози (ті, що йдуть від суспільства) та горизонтальні загрози (ті, що йдуть від оточення). Горизонтальні загрози, або імовірність зради у близькому оточенні (defection) вважаються більшою небезпекою, ніж масовий протест (А. Шедлер, В. Банс, С. Левітські і Л. Вей). Перші чотири показники були закладені у формулу (індекс концентрації), що дало можливість сформулювати «індекс стабільності влади». Емпірична перевірка стабільності режиму, здійснена ще у 2011 р., дала негативний результат. Значення індексу на рівні 0,68 (де 0 означає максимальна стабільність, а 1 – максимальна нестабільність), вказувало на нестабільний стан режиму. Додавши до цього п'ятий показник – горизонтальні загрози із середнім значенням 50%, значення індексу зросло до 0,76. Хоч і запропонований індекс вимагає перевірки на більшій кількості випадків, він чітко показав нестабільний стан режиму, який влада намагалася приховати.

У підрозділі 6.3 *«Зовнішній тиск чи внутрішні ресурси: що зумовило зміну влади у 2014 р.»* аргумент автора про некоректність

визначення режиму у період президентства В. Януковича в категоріях «авторитарний–демократичний» доповнено тезою про рентоорієнтований характер поведінки головних політичних гравців. Режим вироджувався, але його інволюція відбувалася не у бік авторитаризму, а в бік подальшого нівелювання правил, здирництва і хижацького використання ресурсів у власних інтересах. Таким чином, режим в Україні до останніх днів президентства В. Януковича залишався гібридним (квазіавторитарним), намагаючись імітувати авторитаризм в умовах наявних обмежень.

Спираючись на теорію динаміки гібридних режимів (С. Левітські і Л. Вея), автор підійшов до виявлення структурних причин втрати влади В. Януковичем. Беручи до уваги три показники – інтенсивність зв'язків із Заходом, західний демократичний тиск та організаційний потенціал влади, було встановлено, що станом на 2013 р. (порівняно з 2008 р.) потенціал західного тиску зменшився, а організаційний потенціал влади і зв'язки з Заходом зросли з низьких до середніх значень. Теорія стверджує, що за низького/середнього тиску і середнього організаційного потенціалу влади режим залишається нестабільним, але виживає. З допомогою санкцій Захід міг би змінити ситуацію на свою користь, якби він хотів змінити владу в Україні. Проте, щоб санкції були ефективними – змусили В. Януковича дотримуватися демократичних правил гри, принаймні три умови мали б бути виконані: санкції повинні бути впроваджені у момент найбільшої вразливості режиму (умова часу); санкції повинні бути масштабними (умова обсягу) і врешті санкції повинні бути спільними, тобто відображати єдину позицію США і ЄС (умова єдності). Жодна з цих умов не була виконана повністю, що зробило ціну усунення Президента від влади занадто високою для суспільства.

Аналіз подій виявив дві обставини щодо Західної реакції на дії В. Януковича. З одного боку, Захід не мав цілісної політики щодо В. Януковича після зриву Вільнюського саміту, а з іншого, не самі санкції, а погрозу використання санкцій США і ЄС розглядали як засіб тиску на В. Януковича. Отже, санкції залишалися відкладеним у часі інструментом тиску аж до останніх днів президентства В. Януковича. Лише після того, коли Президент залишив Київ, США оголосили про введення санкцій проти 20 українських урядовців з оточення Президента.

У підрозділі 6.4 «*Дві кризи і революція: події 2004 та 2014 років в Україні у порівняльній перспективі*» два кризові епізоди – 2004 і 2014 рр. зіставлено за кількома параметрами. Спираючись на сучасні теорії динаміки гібридних режимів і революції, автор обґрунтовує декілька тез.

1. Масова мобілізація є необхідною, але недостатньою умовою зміни влади. Порівняння подій 2004 і 2014 рр. в Україні показують, що організаційний потенціал влади на початку кризи виявився вищим, ніж зовнішній демократичний тиск та «сила народу». Лише після третьої

невдалої спроби силового розгону Майдану владна вертикаль розкололася, що призвело до створення нової парламентської більшості та фактичної втрати влади Президентом України В. Януковичем.

2. Втрата контролю над ситуацією, що сталася внаслідок стратегічних помилок В. Януковича та нерозуміння Заходом суті подій в Україні, призвела до переростання кризи у революцію і переходу влади до тимчасового уряду. Однак недієздатність нової влади і стримуючий вплив Заходу стали причиною втрати Криму і контролю над Донбасом. Увійшовши в революцію, країна опинилася в епіцентрі протистояння Заходу і Росії.

3. Революції в Україні не хотіли ні зовнішні гравці, ні влада, ані опозиція. Революції хотів Майдан, а опозиція намагалася стримати революційний порив мас і, як це часто буває, скористалася перемогою Майдану. Про це свідчать такі факти: 1) лідери трьох опозиційних партій не лише послідовно уникали конфронтації з владою, а й вели з нею постійний діалог; 2) після створення Народної ради – представництва опозиційної частини депутатського корпусу, її діяльність була фактично віртуальною. Тоді як активісти пропонували визнати Народні ради на місцях легітимними органами влади, опозиція «спустила» цей процес «на гальмах». Мотиви таких дій лідерів опозиції ще не отримали ані належного наукового пояснення, ані громадської оцінки; 3) опозиція не запропонувала єдиного лідера, якого вимагав і готовий був підтримати Майдан, не мала чіткого плану дій і вела себе нерішуче. Ця нерішучість опозиції, але здатність використати енергію Майдану у власних цілях, може стати предметом окремого дослідження.

ВИСНОВКИ

Вивчення взаємодії неформальних інститутів та політичних гравців дозволяє зробити низку висновків щодо чинників, механізму і напрямку змін політичного режиму в Україні у період 1991–2014 рр.

1. Традиційні транзитологічні пояснення показали, що Україна зійшла зі шляху демократичних та ринкових трансформацій і опинилася у «сірій зоні». Ці теорії, однак, зіткнулися з труднощами у поясненні різноспрямованості змін, тривалості переходу, його періодизації та кінцевої точки. Так само традиційні інституційні пояснення, що наголошують на вадах інституційного дизайну не можуть пояснити причини «перекосів» у повноваженнях між гілками влади. Розвиваючи альтернативу, що формується на перехресті теорії суспільств обмеженого та відкритого доступу (Д. Норт та ін.) і теорії інституційних пасток (В. Полтеровіч, В. Гельман), автор стверджує, що в Україні сформувалася неефективна сукупність політичних і економічних інститутів (інституційна пастка), яку ніхто з головних гравців не зацікавлений змінювати. Емпіричним підтвердженням того, що Україна опинилася у системній інституційній

пастці, є показники демократизації, урядування, верховенства права і корупції. Більшість із цих показників упродовж усього досліджуваного періоду залишалася у межах середніх значень, що, з одного боку, вказує на незавершеність реформ, а з іншого – на укоріненість гібридного стану політичного режиму, держави і економіки.

2. На обґрунтування тези про те, що Україна потрапила у системну інституційну пастку, запропонована модель сповзання України у пастку гібридності. У поясненні взяті до уваги п'ять чинників: операційний код політичної культури еліт (в основі якого є три неформальні інститути – клієнтелізм, непотизм і корупція), практика укладання неформальних угод, інволюція конституціоналізму, структурні обмеження (слабкість адміністративного потенціалу держави, слабкість нормативного примусу Конституції, відсутність взаємної довіри гравців один до одного) і висока непевність, які разом впливають на поведінку політичних гравців. За наявних структурних обмежень українські еліти керувалися звичними для себе неформальними практиками. Останні завадили виробити стійкі правила демократичної політичної гри. Більшість угод, таким чином, мала неформальний характер, які, до того ж, часто порушувалися.

Неформальний характер угод і короткострокові мотиви (політична доцільність) призвели до руйнування принципу верховенства права, або інволюції конституціоналізму. Занепад верховенства права призвів до утвердження неефективної інституційної рівноваги – гібридного режиму. Систематичний аналіз проявів клієнтелізму, непотизму, практики укладання неформальних угод, інволюції конституціоналізму у період президентства Л. Кравчука, Л. Кучми, В. Ющенка та В. Януковича свідчить про поступове витіснення і псування формальних інститутів неформальними. Цей процес тут названий гібридизацією політичного режиму в Україні.

3. Допускаючи ймовірність впливу альтернативних змінних на тип режиму, зокрема посилення впливу президента на політичний процес, було встановлено таке. Формально-юридичний підхід, що наголошує на інституційних «деформаціях», не пояснює, чому ці деформації мали місце в Україні та у більшості пострадянських держав, але не були такі виразні у Східноєвропейських чи Прибалтійських країнах. Встановлення інституту президента в Україні, як і в переважній більшості пострадянських держав, потрібно пояснювати інерцією радянського інституційного спадку – трансформацією посади генерального секретаря КПРС у пост президента СРСР, з одного боку, та раціональними мотивами еліт, стурбованими послабленням адміністративного потенціалу держави і загрозою «комуністичного реваншу», – з іншого.

Отримавши значні, але не чітко розмежовані повноваження, усі Президенти України намагалися їх розширити ще більше, що видно з

низки законів, прийнятих до і після ухвалення Конституції, а також значень індексів президентських повноважень (ІПП) А. Сіарофа, О. Норгаарда і Л. Йоханнсена. Практика використання цих повноважень без обмежень з боку законодавчої та судової гілок влади (суперпрезиденталізм) стала можливою лише у період президентства В. Януковича, що було зумовлено свідомим руйнуванням принципів верховенства права, тобто раціональними мотивами, а не вадами інституційного дизайну. Отже, інституційні деформації варто розглядати як наслідок свідомих дій гравців, а не як умову, що дозволяла їм виходити за межі конституційних повноважень.

Очікування про існування зв'язку між ІПП і демократією не підтвердилося, проте дослідження показало наявність статистично суттєвого оберненого зв'язку (-0,42) між ІПП і індексом економічної свободи. Останнє вказує на не прямий, але опосередкований негативний вплив президенталізму на перспективи демократизації в Україні.

4. У роботі переглянуто усталені уявлення на поняття політичного та гібридного режиму, зв'язку кризи і конфлікту, оцінки «помаранчевої революції», напряду трансформацій політичного режиму в Україні.

Домінуючий актороцентричний підхід до визначення режиму (як сукупність прийомів і методів, з допомогою яких здійснюється політична влада, чи як баланс сил, що встановлюється між політичними гравцями) не пояснює, чому зміна людей при владі не призвела ні до встановлення демократії, ані до авторитаризму в Україні. Крім того, з цієї перспективи в Україні змінилося декілька режимів, але труднощі виникають із визначенням їх кількості і типу.

Використана тут альтернатива наголошує на вирішальній ролі правил (інститутів), визнання чи невизнання яких усіма головними гравцями впливає на результат – тип режиму. Режим – це не стільки люди, як інститути, що визначають поведінку людей. Визнання формальних правил є умовою консолідації як демократії, так і авторитаризму. Невизнання гравцями формальних правил, як і визнання ними неформальних правил, має наслідком гібридизацію режиму.

Звідси, гібридний режим потрібно розуміти не як суміш якихось демократичних та авторитарних рис, а як такий, де формальні інститути є лише фасадом для неформальних інститутів і практик, які переважають у політичному процесі. Конкурентні вибори та домінування неформальних інститутів над формальними є головними ознаками гібридності, які використані у цьому дослідженні.

Усталений погляд на кризу, як крайнє загострення суперечностей чи кульмінацію конфлікту, також не достатній для пояснення політичних змін. Кризу слід вважати умовою, а не наслідком конфлікту, що дозволяє поєднати ці поняття у модель політичного циклу. Модель виходить з того, що занепад держави є необхідною умовою внутрішнього політичного конфлікту. Занепад чи колапс держави є наслідком глибокої кризи. Занепад

держави – це процес, що закінчується нездатністю держави самостійно підтримувати свою безпеку, законність, контролювати територію, збирати податки та виконувати інші функції. Отже, політична криза повинна розглядатись як необхідна умова виникнення внутрішнього конфлікту, а не навпаки. Модель вказує на те, що криза може мати кілька варіантів розвитку, одним із яких є політичний конфлікт. Невирішення конфлікту може призвести до розпаду системи, поглиблення патологій і нерегульованого політичного суперництва.

У більшості попередніх досліджень «помаранчева революція», як і інші кольорові революції, розглядалася як прояв успішної мобілізації, як результат розколу еліт, як етап у циклічних коливаннях гібридного режиму чи як невдала спроба консолідації неопатримоніального режиму. Здебільшого автори брали до уваги якийсь один аспект чи чинник. Запропоноване у цій роботі доповнення полягає в тому, що такі події, як «помаранчева революція» варто розглядати принаймні на трьох рівнях. На мікрорівні виразно помітний розкол еліт і гостре політичне суперництво за пост президента, що спровокувало політичну кризу. На мезорівні до уваги потрібно брати діяльність громадських організацій, як сполучну ланку між опозиційною елітою і масами. На макрорівні соціологи виявили інтенсивну масову мобілізацію, що вилилася у широкомасштабні акції політичного протесту.

Політична суть «помаранчевої революції» полягає у ненасильницькій ротації правлячої еліти, що відбулася за участі значної кількості громадян в акціях політичного протесту. Саме початкове враження про зміну правлячих еліт в Україні підштовхнуло багатьох дослідників до передчасного висновку про падіння режиму. Автор пропонує розглядати ці події не крізь призму революції чи транзиту, а інволюції. У такому разі ми відстежуємо зміни не з точки зору появи чогось нового, а пристосування старих інститутів до нових умов. З одного боку, такий підхід пояснює, чому нова влада не зуміла подолати спадок «кучмізму», а з іншого, – добре ілюструє тезу про сповзання України до інституційної пастки.

Крім того, у роботі стверджується, що при поясненні динаміки режиму до уваги потрібно брати принаймні два різновекторні процеси. З одного боку, це коливання між умовними полюсами демократія і авторитаризм, а з іншого, інволюційні зміни у державі та еволюційні – у суспільстві. Суперечливе поєднання цих процесів у випадку України є ще одним аспектом гібридизації режиму.

5. Спираючись на пояснення Дж. Хіглі, за яким структура еліт визначається ступенем їхньої інтеграції (здатності до узгоджених дій) та диференціації (автономією один до одного та держави), встановлено, що вже у перші роки незалежності в Україні склалася фрагментована структура еліт, яка зберігається впродовж усього досліджуваного періоду.

Визначаючи головних гравців політичної сцени, до уваги взяті дві групи акторів: представники колишньої комуністичної номенклатури і галузево-об'єднані керівники підприємств – «червоний директорат». Обидві групи стали основою для формування політико-економічних груп (ПЕГ) або «кланів». Починаючи з кінця 1990-х, останні стають реальними, а політичні партії, навпаки, – формальними гравцями, перетворюючись на політичні надбудови ПЕГ. Формальні еліти мали середній рівень інтеграції і високий рівень диференціації, що відповідає ознакам фрагментованої еліти.

Формальними гравцями у період президентства Л. Кравчука (грудень 1991 р. – липень 1994 р.) були три групи еліт: націонал-демократи (рухівці), комуністи, розділені на ортодоксальних і поміркованих (націонал-комуністів, вихідців із Демплатформи КПУ) і центристи. Останні не мали чіткої ідеологічної орієнтації і згодом стали поглинуті ПЕГ. Більш впливовими у перші роки незалежності були формально організовані групи. Але вже з другої половини 1990-х років вплив ПЕГ помітно зростає. Саме тоді центристські партії перейшли під контроль конкуруючих між собою груп, а ПЕГ створили віртуальні партії для легалізації присутності у владі і конвертації економічних ресурсів у політичний капітал. Висока непевність і відсутність спільних цінностей визначають структуру еліт упродовж усього періоду незалежності.

Таким чином, невдала спроба формування правил політичної гри у перші роки незалежності стала результатом збігу структурних (прихильники нерадянського проекту України опинилися у меншості), актороцентричних (союз номенклатури та «червоного директорату» призвів до утворення ПЕГ, які на зламі 1990-х і 2000-х витіснили комуністів із парламенту; сам парламент не став ефективним органом влади; неформальний характер угод в умовах високої непевності не дозволяв елітам сформувати стійкі правила гри) та інституційних чинників (привабливість поста президента змушували еліти грати у гру з «нульовою сумою»).

6. Попередні дослідження показали, що на зламі 1990-х і 2000-х рр. держава була «захоплена» кланами. Автор поглибив цю тезу, виокремивши три тенденції, пов'язані з діяльністю ПЕГ. Перша. Збільшення впливу ПЕГ призвело до зменшення ваги політичних партій. Так, починаючи з парламенту четвертого скликання, вплив ПЕГ на парламент починає зростати. Кількість місць, що опиналися у представників бізнесу за різними даними, складала від 207 до 387, що становить від 46% до 86%. Після «помаранчевої революції» вплив ПЕГ не зменшився, а набув вигляду «партизації» – проникнення у владу шляхом створення нових чи поглинання вже наявних партій. Друга. Протистояння як між публічними (партіями), так і між непублічними гравцями (ПЕГ) вказує на те, що еліти в Україні не могли дійти згоди щодо базових правил політичної гри (залишаються фрагментовані). Третя. Як публічні, так і непублічні гравці в умовах дефіциту права і далі намагаються перемогти у конфлікті за сценарієм

«переможець отримує все». На початку 2014 р. гра з «нульовою сумою» обернулася грою з «від'ємною сумою», коли Росія анексувала Крим і розпочала війну на Донбасі. Продовження політичної боротьби у такий спосіб не сприяє виходу з інституційної пастки.

7. У фокусі уваги у цій роботі є три неформальні інститути – клієнтелізм, непотизм і практика укладання неформальних угод. Аналіз клієнтелізму в період президентства Л. Кучми дає підстави говорити про дві його форми: превентивну і коерсивну.

Взаємодія Президента з прем'єр-міністрами описана поняттям «превентивний клієнтелізм», суть якого полягає у запобіганні альтернативної координації у вищих ешелонах влади. Цим пояснюється маніпуляція сімома прем'єрами упродовж двох термінів президентства. Однак після невдалої спроби П. Лазаренка сформував свою власну мережу, Л. Кучма вже не допускав піднесення будь-якого клану над іншим. Його стратегія, з одного боку, полягала у підтримці системи противаг між конкуруючими ПЕГ, а з іншого – у призначенні людей, насамперед в енергетичній сфері, особисто відповідальних тільки перед ним.

Коерсивний прояв клієнтелізму виявився у використанні компромату у взаєминах з державними службовцями високого рангу, вибіркового використанні закону, зокрема податкової системи у стосунках з підприємцями та ЗМІ і в примусі до голосування на нижніх щаблях мережі. Якщо типове розуміння клієнтелізму передбачає нагороду клієнту за підтримку патрона (призначення на державні посади тощо), то тут підтримка патрона стає умовою збереження посади клієнтом. Метою Президента було забезпечити легітимність і лояльність клієнтів на нижчих щаблях піраміди влади.

Головною тенденцією в існуванні клієнтелістських мереж у досліджуваній період є концентрація або зусилля, спрямовані на побудову моноцентричної вертикалі влади, і конкуренція, або існування мережі у поліцентричному вигляді. З цього погляду президентство Л. Кучми і В. Януковича можна характеризувати спробами побудови одноосібної, моноцентричної мережі, а президентство В. Ющенка і П. Порошенка – намаганням зберегти і посилити свій вплив в умовах конкуренції з прем'єром та іншими гравцями.

Так, індекс концентрації мережі у період першого прем'єрства Ю. Тимошенко (за президентства В. Ющенка) становив 68,3% (зі 100%), а вже у період першого прем'єрства М. Азарова (за президентства В. Януковича) значення індексу зросло до 73,7%. Ці дані свідчать, що в обох випадках мережа була досить централізована, хоча у другому випадку контроль мережі з одного центру був ще більшим.

Аналіз неформальних пактів/угод виявив три негативні наслідки, що вплинули на сповзання України до інституційної пастки. Перший.

Неформальний характер угод визначав не лише те, які гравці, але й те, які інститути отримали перевагу. Неочікуваним і негативним наслідком «великої» та інших угод стало те, що у політичній грі почали переважати неформальні інститути. Другий. Ці угоди були крихкими і не дозволили закласти надійну інституційну основу для демократизації. Врешті третій – гравці, які їх укладали, були зацікавлені у власному виживанні, а не у поступальних змінах.

Непотизм, або практику призначень родичів на державні посади, варто вважати концентрованим виявом клієнтелізму у сучасних неопатримоніальних державах. Умовою посилення клієнтелізму і непотизму є занепад верховенства права, що найбільше проявився у період президентства В. Януковича.

Зокрема, у рекрутуванні еліт чітко простежуються два принципи: партійна належність і особиста лояльність. Про це свідчать такі факти: більше половини керівного складу нової владної команди було членами Партії Регіонів (9 із 17 міністрів КМУ, 23 із 24 голів ОДА, більшість голів РДА); призначення на ключові державні посади здійснювалися під безпосереднім контролем Президента; кадровий корпус формувался з урахуванням інтересів найбільш впливових гравців та бізнес-політичних угруповань Партії Регіонів. Якщо особиста лояльність мала компенсувати відсутність довіри, то найбільшою довірою користувалися родичі. Присутність семи сімейних кланів у Верховній Раді України і родинні зв'язки між Адміністрацією Президента, урядом і парламентом свідчать про їхню трансформацію у родинні підприємства. В Адміністрації Президента станом на 2010 р. із 34 осіб (загальний склад Адміністрації, враховуючи лише голів відділів) виявлено 5 осіб, які мали родичів в інших органах влади (14,7%). У першому уряді М. Азарова (грудень 2010 – березень 2012 рр.) із 29 осіб (22 міністри, 7 віце-прем'єр-міністрів) 14 мали родичів в інших органах влади (48,2%). У парламенті VII скликання було виявлено 55 осіб, які були пов'язані між собою родинними зв'язками (12,2%).

Непотизм в українській політиці свідчить про недомодернізований характер держави, у якій неопатримоніальні практики не дають утвердитися раціонально-бюрократичній моделі організації державної влади.

8. Якщо свідоме руйнування конституціоналізму дозволило команді В. Януковича швидко сконцентрувати владу, то основними причинами її втрати потрібно вважати такі: 1) наявність в Україні щонайменше шести внутрішніх структурних чинників, які ускладнювали рух як до демократії, так і авторитаризму (низька економічна ефективність, збереження конкуруючих ПЕГ, відсутність монопольного контролю над інформаційним простором, слабкість апарату примусу і професійної бюрократії, гетерогенність суспільства, слабкість соціальної бази авторитаризму); 2) здобувши шляхом конституційного перевороту розширені президентські повноваження, В. Янукович порушив баланси,

які давали можливість кільком ПЕГ безперешкодно отримувати ренту; 3) ув'язнивши Ю. Тимошенко, відмовившись від Угоди про Асоціацію з ЄС і поступившись на шантаж В. Путіна, В. Янукович зробив три стратегічні помилки, які спровокували протести; 4) поставивши судову гілку влади під свій контроль, Президент позбавив себе і країну незалежного інституту, який зміг би стати посередником під час кризи кінця 2013 р., а ставши на шлях силового вирішення кризи, втратив залишки легітимності; 5) втікаючи до Росії, дозволив В. Путіну поставити під сумнів існування самої країни й анексувати Крим.

9. На відміну від кризи 2004 р., криза 2014 р. не закінчилася компромісом і переросла в революцію. З одинадцяти виділених аналітичним шляхом ознак революції у 2004 р. виявилися три, тоді як у 2014 р. їх було сім (розвал держави, міжнародний тиск, економічний занепад, конфлікт між елітами, масова мобілізація, «множинний суверенітет» і насилля), а дві інші (зміна політичного режиму і зміна соціальної структури) потенційно можливі. Наявність цих ознак дає підстави визначити події 2014 р. як політичну, але не соціальну революцію.

Революція почалася, але збереження високої соціальної напруги, зволікання нової влади з проведенням системних реформ, погіршення матеріального становища громадян, падіння довіри до більшості державних інститутів і неефективні дії на сході країни закладають потенціал для продовження революції.

10. Повернення до Конституції 2004 р., проведення дострокових президентських, парламентських і місцевих виборів були спробою легітимізувати революційну зміну влади, але глибоке оновлення еліт було загальмоване змішаною системою проведення виборів, впливом олігархів, клієнтелізмом та квотним принципом призначень на державні посади. Доповнені корупцією і неформальними угодами, ці практики є головними перешкодами України на шляху до сталого розвитку.

Попри більші, порівняно з 2005 р., зміни у частині гравців (в уряді і парламенті) і формальних інститутах, неформальні практики зберігають свій вплив. Повернення до Конституції у редакції 2004 р. сприятиме більшій конкуренції серед еліт, але збереження старого операційного коду взаємодії між ними залишає інституційне ядро режиму без змін.

Теоретично злам у системі можливий за умови зміни мотивів гравців і тіснішої «прив'язки» України до «здорових» інститутів і структур, які може запропонувати Захід. Інституційна «прив'язка» України до США, ЄС і НАТО може заповнити інституційний вакуум, посилить дію нормативного примусу (Конституції), що сприятиме зміні мотивів еліт. Вживання у такому разі буде забезпечуватися виконанням угод та дотриманням правил демократичної політичної гри. Дієвість верховенства права посилиться, що сприятиме виходу країни зі стану гібридності і

переходу на шлях сталого розвитку. Якщо ж Захід продовжить дивитися на Україну як на інструмент у стримуванні Росії, конфлікт на сході країни буде заморожений, Україна буде утримана «на плаву», але залишиться у напівмодернізованому стані. Єдиним джерелом змін у такому разі знову залишиться суспільство.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

1. Мацієвський Ю. В. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014): монографія / Ю. В. Мацієвський. – Чернівці: Книги – XXI, 2016. – 552 с. (40 обл.-вид. арк.)

Розділи в колективних монографіях:

2. Мацеевский Ю. В. Политический режим в Украине после «Помаранчевой революции» // Украина и Россия на пути к демократии: особенности переходного периода / Под общей ред. О. И. Соскина. / Ю. В. Мацеевский. – К.: Изд-во «Институт трансформации общества», 2007. – С. 86–103.

3. Maciejewskij J. Transformacje reżimu politycznego na Ukrainie przed i po pomarańczowej rewolucji (interpretacja instytucjonalna) // Przywództwo i elity polityczne w krajach WNP / Pod. red. T. Bodio. – Т. I. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2010. – S. 549–569.

4. Maciejewskij J. Elity na Ukrainie przed i po pomarańczowej rewolucji // Przywództwo i elity polityczne w krajach WNP / Pod. red. T. Bodio. – Т. II. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2010. – S. 533–575.

5. Мацієвський Ю. В. Проблеми трансформації сучасної України // Економіка в контексті євроінтеграційних процесів: український вимір / За загальною редакцією О. Старіша та С. Тумакової. / Ю. В. Мацієвський. – Сімферополь: Оджак, 2012. – С. 35–54.

6. Мацеевский Ю. В. Западное давление или внутренние ресурсы: санкции и сценарии выживания политического режима в Украине // Перед выбором. Будущее Украины в условиях системной дестабилизации / Редакция – Анджей Гиль, Томаш Стемпневски / Ю. В. Мацеевский. – Люблин-Львов-Киев: Институт Центрально-Восточной Европы, 2013. – С. 139–164.

Статті у наукових фахових виданнях з політичних наук:

7. Мацієвський Ю. В. «Помаранчева революція» крізь призму міждисциплінарних соціальних досліджень / Ю. В. Мацієвський // Політичний менеджмент. – 2005. – № 6 (15). – С. 7–22.

8. Мацієвський Ю. В. Між авторитаризмом та демократією: політичний режим в Україні після «Помаранчевої революції» / Ю. В. Мацієвський // Політичний менеджмент. – 2006. – № 5. – С. 18–32.

9. Мацієвський Ю. В. Деякі аспекти вивчення феномену кризи в політичних дослідженнях / Ю. В. Мацієвський // Політичний менеджмент. – 2008. – № 6 (33). – С. 16–29.

10. Мацієвський Ю. В. Незакінчений транзит в Україні: спроба періодизації / Ю. В. Мацієвський // Політичний менеджмент. – 2010. – № 6. – С. 42–52.

11. Мацієвський Ю. В. Еліти в Україні до і після «Помаранчевої революції» / Ю. В. Мацієвський // Політичний менеджмент. – 2010. – № 2. – С. 38–55.

12. Мацієвський Ю. В. Зазираючи у майбутнє: сценарії інволюції дефектної демократії в Україні / Ю. В. Мацієвський // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Вип. 137. Т. 149. Політологія. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – С. 14–20.

13. Мацієвський Ю. В. Чи можливе відродження авторитаризму в Україні? / Ю. В. Мацієвський // Політичний менеджмент. – 2011. – № 1. – С. 51–63.

14. Мацієвський Ю. В. Інволюція конституціоналізму і квазіавторитарний режим в Україні / Ю. В. Мацієвський // Вибори і демократія. – 2011. – № 3. – С. 49–56.

15. Мацієвський Ю. В. Від хаосу до порядку: чи стабільний політичний режим у постпомаранчевій Україні? / Ю. В. Мацієвський // Політичний менеджмент. – 2011. – № 5. – С. 93–100.

16. Мацієвський Ю. В. Від дефектної до керованої демократії: тенденції трансформації політичного режиму в Україні після президентських виборів 2010 р. / Ю. В. Мацієвський // Наукові записки ІПЕНД ім. Кураса. – 2012. – № 6. – С. 179–202.

17. Мацієвський Ю. В. Політичні партії і політичний режим після виборів 2012 р. / Ю. В. Мацієвський // Парламентські вибори 2012 року в Україні. Наукові дослідження. – К.: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2013. – С. 322–339.

18. Мацієвський Ю. В. Неформальні пакти та їх наслідки у період президентства В. Ющенко (Нарис до теорії гібридних режимів) / Ю. В. Мацієвський, М. Л. Мозоль // Наукові записки Чернівецького національного університету. Серія «Політологія і соціологія». – 2012. – С. 331–348.

19. Мацієвський Ю. В. Західний тиск і сценарії виживання політичного режиму в Україні / Ю. В. Мацієвський // Наукові записки НаУКМА. Серія «Політичні науки» - 2013. - Т. 147. - С. 3-8.

20. Мацієвський Ю. В. Міжнародна ізоляція гібридних режимів: випадок України / Ю. В. Мацієвський // Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць. – 2013. – Том XII. – Чернівці. – С. 460–472.

21. Мацієвський Ю. В. Сила народу чи сила влади: порівняння кризи 2004-го та 2014 рр. в Україні / Ю. В. Мацієвський // Економічний часопис ХХІ. – 2014. – № 1–2(1). – С. 15–18.

22. Мацієвський Ю. В. «Оранжевая революция» в Украине: транзитологическая интерпретация / Ю. В. Мацієвський // Перекрестки. Журнал исследования Восточноевропейского пограничья. – 2007. – № 3–4. – С. 247–266.

23. Matsiyevsky Y. «Orange Revolution» in Ukraine: Transitological Interpretation / Yuriy Matsiyevsky // Crossroads Digest. The Journal for the Studies of Eastern European Borderland. – 2007. – No. 2. – P. 4–22.

24. Maciejewskij J. Między autorytaryzmem i demokracją: ustrój polityczny w Ukrainie po «pomarańczowej rewolucji» / Jurij Maciejewskij // Nowa Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne. Kraków-Przemyśl: Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Instytut Stosunków Międzynarodowych PWSW w Przemyślu. – 2008. – № 1–2. – S. 149–166.

25. Мацієвський Ю. В. Политический режим в Украине после «Оранжевой революции» / Ю. В. Мацієвський // Политэкс. – 2008. – № 4. – С. 18–40.

26. Мацієвський Ю. В. Смена, транзит или цикл: динамика политического режима в Украине в 2004-2010 гг. / Ю. В. Мацієвський // Полис. – 2010. – № 5. – С. 17–37.

27. Maciejewskij J. Pokusy autorytaryzmem / Jurij Maciejewskij // Nowa Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne. Kraków-Przemyśl: Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Instytut Stosunków Międzynarodowych PWSW w Przemyślu. – 2010. – № 3–4. – S. 37–52.

28. Matsiyevsky Y. Change, Transition, or Cycle: The Dynamics of Ukraine's Political Regime in 2004-2010 / Yuriy Matsiyevsky // Russian Politics and Law. – Vol. 49. – No 5. September–October 2011. – P. 8–33.

29. Мацієвський Ю. В. Чим є сучасна Україна і чи можливі в ній зміни / Мацієвський Ю. В. // Nowa Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne. Kraków-Przemyśl: Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Instytut Stosunków Międzynarodowych PWSW w Przemyślu. – 2012. – № 12. – S. 63–74.

30. Matsiyevsky Y. Belarusization, Hybridization, or Democratization? The Changing Prospects For Ukraine / Yuriy Matsiyevsky // The Vilnius Moment. PONARS Eurasia Policy Perspectives. March 2014. – P. 39–44.

31. Мацієвський Ю. В. Сила народа или сила власти: сравнение кризиса 2004-го и 2014-го годов в Украине / Ю. В. Мацієвський // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. – 2014. – № 1. – С. 7–17.

32. Maciejewskij J. Dwa kryzysy i rewolucja: wydarzenia 2004 i 2014 r. na Ukrainie w perspektywie porównawczej / Jurij Maciejewskij // Politeja: Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2015. – № 34 (1). – S. 63–77.

33. Matsiyevsky Y. Breaking out of an Institutional Trap: Ukraine's Survival and the Role of the West / Yuriy Matsiyevsky // PONARS Eurasia Policy Memo. – 2015. – № 406. [Electronic resource] // PONARS Eurasia. 14.12.2015 – Accessed: <http://www.ponarseurasia.org/memo/breaking-out-institutional-trap-ukraine-survival-and-role-west>

Додаткові публікації:

34. Мацієвський Ю. В. Політична криза: теоретичний аналіз / Ю. В. Мацієвський // Наукові записки. НаУОА. Серія «Політологія». – Вип. 3. – Острог, 2008. – С. 146–162.

35. Мацієвський Ю. В. Етапи трансформації політичного режиму в Україні (1991–2001) / Ю. В. Мацієвський // Наукові записки Ужгородського національного університету. Серія «Політологія». – Вип. 3. – Ужгород, 2010. – С. 158–163.

36. Мацієвський Ю. В. Який режим буде в Янукович і що з того вийде? / Ю. В. Мацієвський // Наукові записки. НаУОА. Серія «Політологія». – Вип. 5. – Острог, 2011. – С. 274–289.

37. Мацеевский Ю. В. Псевдо, квази или полу: какой политический режим формируется в Украине? / Ю. В. Мацеевский // Ойкумена. – 2011. – № 8. – С. 128–145.

38. Мацієвський Ю. В. Чим є сучасна Україна і чи можливі тут зміни / Ю. В. Мацієвський // Агора. Наука без кордонів. Випуск 11. – К. : Стило, 2012. – С. 191–202.

39. Мацієвський Ю. В. Україна після Вільнюса: як виживатиме режим / Ю. В. Мацієвський // Критика. Число 7-8, 2013. – С. 6–9.

40. Мацієвський Ю. В. Чи має Україна шанс? / Ю. В. Мацієвський // Україна між Сходом та Заходом: апокаліпсис чи модель майбутнього?: збірка есе / Центр східно-західних студій Регенсбурзького університету «Європеум»; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К.: Самміт-Книга, 2015 – С. 103–108.

41. Matsiyevsky Y. How can Ukraine Break Out of Hybridity and Start Moving Forward? / Yuriy Matsiyevsky // Чверть століття українсько-американської дружби: досвід гідний майбутнього: зб. матеріалів III американознавчої мультидисциплінарної конференції (м. Львів, 12-13.04.2016) / упоряд. Калитчак Р. Г., Зазуляк З. М. – Львів: Паіс, 2016. – С. 235–244.

АНОТАЦІЯ

Мацієвський Ю. В. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014). – Монографія.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути та процеси. – Інститут

політичних і етнопонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Київ, 2016.

Дисертація присвячена вивченню трансформацій політичного режиму в Україні від здобуття незалежності до Революції гідності. У фокусі уваги – вплив неформальних інститутів, передусім клієнтелізму, непотизму і неформальних угод на поведінку політичних гравців. Вихідна теза дослідження полягає у тому, що неформальні інститути визначили особливості поведінки еліт – від «картельного пакту» на початку незалежності України, до систематичного порушення принципу верховенства права, що врешті призвело до утвердження неефективної інституційної рівноваги – інституційної пастки. Напівмодернізований стан держави і гібридний тип політичного режиму є проявами системної інституційної пастки. У поясненні взяті до уваги п'ять груп чинників: операційний код політичної культури еліт, практика укладання неформальних угод, інволюція конституціоналізму, структурні обмеження і висока непевність, які разом впливають на поведінку еліт. Їх поєднання у динамічну модель дозволило простежити гібридизацію режиму, або процес псування формальних інститутів неформальними в Україні.

Ключові слова: політичний режим, гібридний режим, гібридизація, неформальні інститути, клієнтелізм, непотизм, інституційна пастка, структура еліт, інволюція конституціоналізму, політична стабільність, політична криза, революція.

АННОТАЦІЯ

Мацеевский Ю. В. В ловушке гибридности: зигзаги трансформаций политического режима в Украине (1991–2014). – Монография.

Диссертация на соискание ученой степени доктора политических наук по специальности 23.00.02 – политические институты и процессы. – Институт политических и этнопонациональных исследований им. И. Ф. Кураса НАН Украины, Киев, 2016.

Диссертация посвящена изучению трансформаций политического режима в Украине в период от приобретения независимости до Революции достоинства. В фокусе внимания – влияние неформальных институтов, прежде всего клиентелизма, непотизма и неформальных соглашений на поведение политических акторов. Исходный тезис исследования заключается в том, что неформальные институты определили особенности поведения элит – от «картельного пакта» в начале независимости Украины, до систематического нарушения принципа верховенства права, что в итоге привело к утверждению неэффективного институционального равновесия – институциональной ловушки. Полумодернизированное состояние государства и гибридный тип политического режима являются свидетельством системной институциональной ловушки. В объяснении

приняты во внимание пять групп факторов: операционный код политической культуры элит, практика заключения неформальных соглашений, инволюция конституционализма, структурные ограничения и высокая неуверенность, которые вместе влияют на поведение элит. Их сочетание в динамическую модель позволило проследить гибридизацию режима, или процесс разрушения формальных институтов неформальными в Украине.

Ключевые слова: политический режим, гибридный режим, гибридизация, неформальные институты, клиентелизм, nepotism, институциональная ловушка, структура элит, инволюция конституционализма, политическая стабильность, политический кризис, революция.

SUMMARY

Matsiyevsky Y. Trapped in Hybridity: Zigzags of Ukraine's Political Regime Transformations (1991–2014). – Monograph.

The thesis for a doctoral degree in political science, within the subfield 23.00.02 – political institutions and processes – to be defended at Ivan Kurus Institute of Political and Ethnonational Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2016.

This research explores the path of Ukraine's political regime transformations in a period from independence to the Revolution of Dignity. It seeks to assess the impact of informal institutions, specifically clientelism, nepotism, and informal agreements on the behavior of political actors. The research argues that informal institutions have determined the behavior of elites – from the “cartel pact” at the beginning of Ukraine's independence, to playing not by the rules, as many expected, but with rules that eventually led to an inefficient institutional equilibrium – institutional trap. The undermodernized state and the hybrid type of political regime signify this systemic institutional trap.

Five factors are taken into account: the operational code of elites' political culture, the practice of informal agreements, the devolution of constitutionalism, structural constraints, and high uncertainty. Combining them into a dynamic model allowed tracing the hybridization of Ukraine's regime, or the process of subverting formal institutions by informal ones. Lack of genuine elite renewal and the dominance of informal institutions over formal in Ukraine should be seen as major variables contributing to Ukraine's sliding into an institutional trap.

The research consists of six chapters. The first one lays out the theory. By critically reassessing the existing accounts, the basic concepts (political regime, institutional trap, hybridity, hybridization) are defined.

The second chapter describes the stages of hybridization. The first attempt at establishing the new rules of the game under Leonid Kravchuk failed due to the coincidence of structural, institutional, and agency based factors. The attempt to consolidate power by Leonid Kuchma also failed. By demanding an increase in power, the new president sought to strengthen his formal and informal powers, weaken parliament, and prevent the emergence of any group that could threaten his rule. By examining clientelism under Leonid Kuchma the study found that the shape of the latter changed from preventive to coercive form. This, however, did not safeguard him from losing power. Five structural (lack of his own party, failure of power politics, the split within the ruling elite, erosion of legitimacy, and western democratic pressure) and two situational factors (personal mistakes before and during the 2004 campaign and mass mobilization from below) contributed to the collapse of Kuchma's political machine.

The third chapter seeks to revise the most influential studies of the “Orange Revolution”. Taking into account two variables – actors (elites or masses) and the environment (internal or external) – four areas of research on the causes, dynamics, and the outcomes of the “Orange Revolution” have been identified. These accounts are dubbed here as “theories” of external influences, democratic diffusion, elite splits, and mass participation. The essence of the events of 2004 is defined as the second, after 1991, non-violent rotation of elites (or quasi-replacement in terms of John Highly) that was caused by the mobilization of large numbers of Ukrainians (17.8% according to KIIS).

The fourth chapter argues that the old institutional core composed of informal rules, informal agreements, clientelism, and corruption has survived the “Orange Revolution”. These institutions continue to operate in the political process, structuring the behavior of political actors. In discussing the consequences of the decline of “defective democracy”, which is the main theme of the fifth chapter, we put forward the argument of hybridization of the regime under Viktor Yanukovich. Contrary to “the resurgence of authoritarianism” case, the chapter discusses the role of structural factors (such as low economic efficiency, lack of monopoly over the information sphere, lack of professional bureaucracy and loyalty within coercive agencies, the heterogeneity of Ukrainian society, the presence of competing PEG, and in the rejection by the majority Ukrainians the idea of authoritarianism) that brought about hybridization, but not authoritarianisation of the regime.

The last chapter focuses on the effects of regime hybridization. Low stability, destructive external pressure, and personal mistakes of Viktor Yanukovich initially led to the crisis and consequently to a revolution. The chapter ends by comparing 2004-2014 events on the basis of eleven analytically defined attributes of a revolution. Contrary to 2004 events that matched only three out of eleven attributes (elite conflict, mass mobilization, and charismatic leadership) the events of 2014 had seven attributes (collapse of the state, external pressure, economic decline, elite conflict, mass mobilization, “multiple sovereignty”, and

violence) while the other two (the change of political regime and the change of social structure) are theoretically possible. The presence of these attributes allows defining the 2014 events as a political, but not a social, revolution.

Key words: political regime, hybrid regime, hybridization, informal institutions, clientelism, nepotism, institutional trap, elite structure, devolution of constitutionalism, political stability, political crisis, revolution.

Підписано до друку 30.08.2016.
Формат 42x30/4. Ум. друк. арк. 1,9. Наклад 100 пр. Зам. № 72–16
Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура «TimesNewRoman»

Оригінал-макет виготовлено у видавництві
Національного університету «Острозька академія»,
Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 1 від 8 серпня 2000 року.

Видавець СПД Свинарчук Р. В.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
РВ № 27 від 29 липня 2004 року.
Тел. (+38067) 771 28 70, e-mail: 35800@ukr.net.